

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

**Кафедра інформаційної політики
та електронного урядування**

Н.В.Грицяк, С.Г.Соловйов

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
доктора наук з державного управління,
професора Н. В. Грицяк*

Київ
2015

УДК 35.01:65.012.1:519
Е50

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 193/5-7 від 7 червня 2012 р.)*

Р е ц е н з е н т и :

В. Д. Бакуменко, доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з наукової роботи Академії муніципального управління;

М. М. Розумний, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень;

І. З. Павлюк, доктор наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, професор Львівського національного університету ім. І. Франка.

Електронна демократія : навч. посіб. / Н. В. Грицяк,
Е50 С. Г. Соловійов; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Н. В.
Грицяк. – К. : НАДУ, 2015 – 66 с.

У посібнику розкриваються форми та моделі електронної демократії, інструментарій залучення громадськості до вироблення політики, наводяться приклади застосування електронної демократії у зарубіжній та вітчизняній практиці.

Видання підготовлено в рамках науково-дослідної роботи “Проблеми та перспективи розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України”.

Для слухачів НАДУ, студентів інших вищих навчальних закладів, аспірантів, докторантів, викладачів, працівників органів державної влади і органів місцевого самоврядування, громадських активістів.

УДК 35.01:65.012.1:519

© Грицяк Н. В., Соловійов С. Г.,
2015

© Національна академія
державного управління
при Президентіві України, 2015

ВСТУП

Однією із визначальних умов ефективного реформування державних інституцій, публічної влади, розвитку процесів демократизації в умовах інформаційного суспільства є електронне урядування. Поступ України на цьому шляху з кожним роком все більше наповнюється практикою.

Урядом схвалено Концепцію розвитку електронного урядування. Створено Державне агентство з питань електронного урядування України.

Триває широке обговорення різноманітних аспектів феномену електронного урядування в наукових, політичних, громадських колах.

Одне із центральних питань е-урядування – електронна демократія. Суть е-демократії полягає в застосуванні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для широкого залучення громадян у громадсько-політичне життя.

При цьому слід пам'ятати, що самі по собі ІКТ не забезпечують участь громадян у прийнятті рішень. Комунікація, хоч би якою вона була б розвиненою, усього лише інструмент в руках суспільства. Отже, для е-демократії (так само, як і для демократії як такої) визначальним є воля і голос народу, а для забезпечення доставки цього голосу посадовцям і слугує феномен е-демократії.

Важливо звернути увагу на ще один важливий момент е-демократії – передбачуване зростання активності членів суспільства в обговоренні різноманітних проблем (політика, енергетика, довкілля, культура тощо). Слід сподіватися, що інтерактивне спілкування із органами державної влади та місцевого самоврядування спонукатиме громадян до жвавішої участі

в житті країни. Таким чином, результатом дії е-демократії зокрема і е-урядування в цілому можна очікувати не лише продуктивніші відносини в площині “суспільство-влада”, а й, як наслідок цього – виховання нового покоління активних, свідомих, патріотичних громадян, з одного боку, і держслужбовців – з другого.

У Національній академії державного управління при Президентові України вперше на теренах нашої держави і СНД відкрито спеціальність “Електронне урядування”. Проводяться щорічні науково-практичні конференції на цю тему.

Навчальна дисципліна “Електронна демократія” є складовою магістерської програми галузі “Державне управління” спеціальності “Електронне урядування”. Її мета – формування у слухачів сучасних теоретичних і практичних знань, умінь і навичок із налагодження взаємодії влади з громадськістю, залучення громадян до процесу прийняття управлінських рішень за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Основними організаційними формами вивчення дисципліни “Електронна демократія” є лекції, практичні заняття, самостійна робота, виконання індивідуальних завдань, підготовка інноваційного проекту та захист творчої роботи.

У навчальному посібнику розкриваються форми та моделі електронної демократії, інструментарій залучення громадськості до вироблення політики, наводяться приклади застосування електронної демократії в зарубіжній та вітчизняній практиці.

РОЗДІЛ 1

Концептуальні підходи до визначення е-демократії

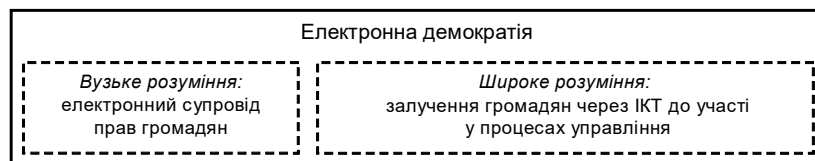
- 1.1. Еволюція е-демократії
- 1.2. Розвиток е-демократії в Україні
- 1.3. Концепції е-демократії
- 1.4. Форми та моделі е-демократії

1.1. Еволюція е-демократії

Поняття “електронна демократія” розглядають у двох смислах.

Говорячи про е-демократію у *вузькому розумінні*, мають на увазі застосування ІКТ для забезпечення (електронного супроводу) прав громадян. У цьому разі змінюється лише технологічний бік подання заяв, звернень, запитів органам влади від імені громадян. Тобто, використовуючи своє законне право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою.

Е-демократія у *широкому розумінні* передбачає залучення громади за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань. Саме в цьому розрізі ми й розглядатимемо електронну демократію. Прикладом може бути інтерактивна участь жителів у засіданні місцевої ради. Під час транслявання засідання в Інтернеті кожен зацікавлений може висловити своє ставлення до рішень ради, виступів депутатів, і відтак – вплинути на позицію органу влади.

*Рис. 1.1. Електронна демократія у широкому
і вузькому розумінні*

Назвемо деякі проблеми, які, за визначенням Міжнародного фонду “Відродження”, заважають розвитку е-урядування та е-демократії в Україні [1]:

- упровадження технологій е-урядування вимагає модернізації, передусім, системи державного управління, проведення ефективної адміністративної реформи;

- недосконалість процедур надання та отримання адміністративних послуг шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ);

- відсутність типових підходів та типових вимог у впровадженні технологій е-урядування;

- повільність становлення е-демократії (можливість кожного через ІКТ взяти участь у формуванні та реалізації державної і місцевої політики);

- недостатньо ефективна взаємодія органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і недержавних громадських організацій, необхідна для вироблення і реалізації конкретних планів із впровадження технологій е-урядування;

- низький рівень поінформованості, мотивації та навчання державних службовців, представників недержавних громадських організацій, бізнесу та населення технологіям е-урядування.

Виходячи з цього переліку можна зробити висновок, що значна частина проблем породжена ставленням чи неспроможністю держави (з різних причин) вплинути на ситуацію. Адже й адміністративна реформа, й обмеженість у наданні адмінпослуг засобами ІКТ та інші чинники (зокрема проблеми у галузі навчання держслужбовців інтернет-технологій) – усе це компетенція насамперед органів державної влади і органів місцевого самоврядування. **“Технології є допоміжним засобом, а не шляхом розв’язання проблем.** Необхідне поєднання з традиційними “неелектронними” інструментами доступу до інформації, консультацій та участі громадськості для того, щоб отримати якнайбільше від застосування ІКТ.

Електронне надання інформації є важливою передумовою залучення, але кількість не означає якість. Активне сприяння та компетентне посередництво – ключові елементи ефективних електронних комунікацій.

Бар’єрами для ширшого електронного залучення громадян до вироблення політики є **культурні, організаційні, а не технологічні чинники**” [2, с. 11].

Думка про те, що головні перепони на шляху становлення е-демократії в нашій країні вбачаються не в техніці (цифровий розрив, рівень комп'ютерної грамотності тощо), а в ставленні до проблеми, осягненні е-демократії як інструменту ефективного зв'язку між суспільством і владою, висловлюється і в інших дослідженнях. “До основних бар'єрів належать бар'єри, пов'язані з культурою, архітектурою, довірою, ресурсами, а також із опором акціонерів” [3].

Це свідчить, що розв'язання проблеми лежить у площині людських взаємостосунків, прагнень і громадян, і влади всіх рівнів модернізувати країну, залучивши до управління суспільство.

Тому для втілення ідеї електронного урядування необхідні як “електронні громадяни”, з одного боку, так і не менш необхідні грамотні “електронні чиновники” – з другого [4, с. 222–229].

Безперечно, державні структури з кожним роком наближаються до застосування ІКТ в управлінні. Це вимога часу, яку неможливо обійти. Численні приклади з практики інших держав це підтверджують.

Показово, що, за словами міністра економіки та комунікацій Естонії Юхана Партса, упровадження електронного урядування та розбудова незалежної держави відбувалися паралельно. В інтерв'ю він розповідає: “Після колапсу Радянського Союзу 1990 року Естонія знову здобула незалежність і почала розбудовувати свою державність. Було призначено новий корпус чиновників і введено нові електронні технології в державне управління. Коли в середині 1990-х Інтернет як явище став реальністю, то якоюсь мірою саме держслужбовці активно впроваджували електронні технології в різних сферах... І не лише держава, а й багато приватних естонських організацій почали використовувати нові можливості, які давала мережа, й спиратися у своїй діяльності на електронні та інформаційні технології” [5].

Нині близько 95% громадян Естонії сплачують податки і декларують доходи через Інтернет, 98% здійснюють електронні покупки. Усі операції із землею та нерухомістю проходять також в електронній формі. Запроваджена у 2000 р. електронна ідентифікаційна картка дає змогу оперувати банківськими рахунками, голосувати та багато іншого.

Також розроблено технології, які допомагали максимально спростити обмін інформацією між різними державними службами, а також захищати кіберпростір. У цей самий час було комп'ю-

теризовано й забезпечено доступом до Інтернету всі школи, містечка та села Естонії. Варто також наголосити, що до цього процесу активно долучилася сама громадськість, яка за мінімальної підтримки держави навчила всіх охочих користуватися новими технологіями. Крім того, доступ до будь-якої інформації, яка не становить державної таємниці, є вільним. Тобто кожен естонець може легко знайти інформацію про те, які рішення ухвалюються в цей момент у парламенті й чим займається міністр на своєму робочому місці.

Ще одним промовистим свідченням ефективності застосування ІКТ у практиці державного будівництва є приклад Ісландії, яка внаслідок кризи 2008 р. постала перед необхідністю модернізації.

“Віртуальне спілкування виявилось ефективним інструментом створення нового державного устрою... Новий основний закон писався в Мережі. Ісландці відмовилися від традиційної моделі проведення формального конституційного референдуму, коли громадянам пропонують схвалити текст, підготовлений вузькою групою політиків” [6]. Громадяни вибрали 25 представників, – раду, яка у мережі Facebook готувала проект конституції. Їм було надіслано понад 370 пропозицій і тисячі коментарів. Залишається лише проголосувати за цю нову конституцію.

У згаданій публікації журналіст наводить ще один переконливий доказ результативності е-демократії. Зокрема, він зазначає, що “вражаючим прикладом здійснення громадського представництва через глобальну мережу є обрання Європейського єврейського парламенту”. Вибори відбулись на сайті; зареєструвалось 200 тис. громадян, і вони обрали 120 парламентарів із понад тисячі кандидатів.

Автор робить висновок, що “цифрові технології – не лише новітній метод здійснення демократичного представництва, а й спосіб значного покращення якості й швидкості прийняття управлінських рішень”. Далі він так окреслює реалії е-урядування і е-демократії: “...фіксація громадянства здійснюватиметься цифровим чином. Пожиттєвий ідентифікаційний код платника податків перетвориться в телефонний номер для “паспорта-смартфона”. Цей номер закріпиться за громадянином навічно, як і персональна адреса електронної пошти на державному порталі. Паспорт стане універсальним документом, у якому фіксуватимуться права на власність, документи про освіту, водійські посвідчення, відмітки про сплату податків, отримання державних пільг і т. ін. ...Голосу-

вання на виборах відбуватиметься електронним чином... Технічна простота проведення цифрових референдумів зробить їх регулярними і дасть змогу включити громадян у процес прийняття політичних рішень на систематичній основі” [6].

Саме цей висновок – щодо систематичності прийняття рішень в електронному форматі здається нам особливо важливим.

У більшості розвинених країн світу інформаційно-комунікаційні технології були визначені основним засобом модернізації урядової діяльності для підвищення результативності, надання публічних послуг, зокрема доступу до інформації щодо діяльності органів державної і муніципальної влади. “Адміністративні механізми електронної демократії та електронного урядування були включені до реформ моделей державного управління, що також суттєво вплинуло на форму міжнародної комунікації. Національні послуги для громадян окремих країн стали доступними для громадян інших. Подібна модель міжнародних відносин має значно прозоріший характер та є більш привабливою для політичних, економічних, культурних та соціальних зв’язків із країнами з розвиненими національними інформаційними сегментами” [7].

Неважко помітити, що е-демократія є наслідком розвитку власне демократії як інституту народовладдя. Інакше кажучи, базисом для е-демократії у будь-якому разі мусить бути демократичний устрій суспільства.

Форми е-демократії постійно розвиваються й удосконалюються.

На межі 60–70-х рр. виникло поняття “теледемократія”. Це було викликано появою кабельного телебачення. Слідкуючи по телевізору за дебатами, громадяни діставали змогу висловлювати свою позицію, подзвонивши в студію. Таким чином досягалась певна інтерактивність. Проте ця форма впливу громадян на прийняття суспільно-політичних рішень не дістала розвитку. Можна вважати, що на тому етапі розвитку суспільства активна участь громадян в управлінні не передбачалася, а за великим рахунком і не заохочувалася [8].

Починаючи з 1960-х рр. один провідник почав домінувати та з часом надав іншого вигляду політичним комунікаціям: це – телебачення. У другій половині двадцятого сторіччя політики та партії більшість свого часу витратили на те, щоб адаптуватися до телебачення. Збільшення прозорості та доступу до політики через телебачення, безумовно, мало позитивні наслідки для демократії,

але були й інші наслідки, як-от створення середовища безінтелектуального ризику, із надмірною режисурою, системною взаємозалежністю між медіа-професіоналами та політиками [9].

Та позитивним наслідком теледемократії стало виникнення наприкінці 80-х рр. такого явища, як “електронна республіка” [10].

Теоретичною основою стала розробка Ю.Хабермаса. Учений “визначав виникаючий кіберпростір як нову громадську сферу, що являла собою простір вільних обговорень актуальних суспільних проблем, сферу, у якій кожен громадянин може не лише висловитися, а й бути почутим” [8]. Зосередження уваги на взаємозв’язку між запровадженням нових інформаційних технологій і розвитком структур громадянського суспільства привело до розуміння ролі Інтернету у формуванні нових інститутів демократії. Виникає поняття “кібердемократія” – провісник власне електронної демократії.

У 90-х рр. ХХ ст. з’являється концепція Г.Рейнгольда про “віртуальне співтовариство”. Вона засновується на тому, що мережі “можуть стати інструментом, який сприяє утворенню необхідного соціального капіталу для зміцнення демократичних цінностей” [8].

Сучасний етап розвитку ІКТ і готовність суспільства до сприйняття ідей електронної участі громадян у прийнятті рішень та контролі за їх виконанням характеризуються як сприятливі для впровадження технології е-демократії. “Демократія, яку ми знали до цього, була продуктом свого часу, коли ефективно представництво було обмежене у часі та просторі. Тоді, як ці бар’єри долаються завдяки комунікаційним технологіям, які є асинхронними та глобальними, демократичні інституції можуть тільки розквітнути, якщо стануть більш сприйнятливими, доступними, підзвітними та укоріненими у суспільному просторі” [10].

1.2. Розвиток е-демократії в Україні

I етап (2000–2001 рр.) мав підготовчий характер: визначалися найбільш загальні аспекти використання сучасних ІКТ, формувалося необхідне підґрунтя для подальших дій держави в цьому напрямі.

II етап (2002–2003 рр.) безпосередньо пов’язаний із формуванням механізмів електронного уряду в Україні, що мало на меті підвищення ефективності та прозорості діяльності органів

державної влади та органів місцевого самоврядування, поліпшення поінформованості громадян щодо діяльності цих органів та активізації зворотного зв'язку між владою і суспільством за допомогою мережі Інтернет.

Відлік цього етапу умовно можна вести від постанови Кабінету Міністрів України “Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади” (від 4 січня 2002 р. 3-2002-п), якою затверджено “Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади”.

За цей період часу були ухвалені Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” та постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади”, які також були спрямовані на забезпечення: обов'язковості створення органами державної влади та органами місцевого самоврядування власних веб-сайтів, оперативного розміщення на них офіційної інформації про діяльність, чітких вимог щодо змістового наповнення веб-сайтів органів влади; створення урядового порталу з метою формування та реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики держави.

З цією метою були визначені суб'єкти, відповідальні за реалізацію зазначених нормативно-правових актів. Також були визначені завдання органів державної влади та місцевого самоврядування щодо функціонування офіційних веб-сайтів, їх змістового наповнення, оперативного оприлюднення інформації, надання відповідної статистичної інформації, недопущення обмеження права на отримання відкритої інформації громадянами, регулярне проведення прес-конференцій, зокрема з використанням мережі Інтернет.

III етап розпочався у 2003 р. прийняттям постанови Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний уряд” (від 24 лютого 2003 р. № 208). Цілями пропонованих заходів щодо розвитку інформаційного суспільства визначалися надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи “Електронний уряд”, яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою і з громадянами, надає інформацію та інші послуги на основі сучасних інформаційних технологій.

Упродовж 2004–2009 рр. порядок взаємодії органів державної влади та громадян було доповнено ще кількома постановами Кабінету Міністрів, спрямованими на упорядкування взаємодії виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства. Спрямована на розроблення та впровадження ефективного механізму комунікації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства і “Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства”, схвалена Кабінетом Міністрів України 21 листопада 2007 р. У Концепції визначено мету, основні завдання та принципи взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, зміцнення демократії. У 2009 р. до Концепції було внесено зміни, які стосувалися передусім обов’язкового висвітлення у засобах масової інформації результатів своєї діяльності та їх громадське обговорення [11].

Початком *IV етапу* можна вважати 25 грудня 2013 р., коли розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено зміни до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні (прийнятій 13 грудня 2010 р). У розпорядженні, зокрема, передбачалося створити інтерактивну систему проведення оцінки електронної готовності України та ввести в експлуатацію Державну інформаційну систему електронних звернень громадян.

Переваги застосування е-урядування – покращання механізмів публічного управління: налагодження активної взаємодії між органами влади, владою і бізнесом, владою і громадянами за допомогою ІКТ. Принципово важливим досягненням е-урядування є електронна демократія.

Е-демократія – це якраз той інструмент, який оптимізує вищезгадані відносини між владою і громадянами в умовах е-урядування. Саме феномен е-демократії і дає змогу суб’єктам держави (уряду, органам місцевого самоврядування, бізнесу, громадянам) регулювати перелік, наповненість, способи отримання електронних послуг.

Е-демократія – це не стільки і не скільки забезпечення доступу громадян до управління, а й контроль (насамперед у режимі онлайн) над діями уряду. “Таким чином, електронна демократія – явище більш масштабне, ніж е-урядування. Але передумови для її формування створює саме впровадження останнього, оскільки дає поштовх громадянам і компаніям для використання можливостей ІТ на державному рівні...” [12].

1.3. Концепції е-демократії

На думку британського дослідника Стівена Кліфта, е-демократія характеризується використанням “інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій демократичними акторами (урядами, обраними посадовцями, медіа, політичними організаціями, громадянами (виборцями) всередині політичних і управлінських процесів місцевих спільнот, націй та на міжнародному рівні. Для багатьох е-демократія передбачає більшу та активнішу участь, посилену Інтернетом, мобільними комунікаціями та іншими технологіями в сучасній представницькій демократії, так само як і через більшу учасницьку або пряму форму залучення громадян для вирішення суспільних питань” [13].

“Е-демократія складається з усіх електронних засобів комунікацій, що дозволяють/уможливлюють для громадян застосування зусиль для тримання керівників/політиків відповідальними за свої дії у сфері публічного життя. Залежно від аспектів демократії, що просуваються, е-демократія може використовувати різні технології для: 1) підвищення транспарентності політичного процесу; 2) посилення прямого залучення і участі громадян; 3) удосконалення якості формування думки-позиції шляхом відкриття нового простору для інформації і обговорення” [14].

Відповідно до “Концепції розвитку електронного урядування в Україні” е-демократія – це “форма організації суспільства, за якої громадяни та бізнес залучаються до процесу державного управління та державотворення, а також до місцевого самоуправління за допомогою інформаційних і комунікаційних технологій” [15].

Наочно узагальнюючи підходи щодо функцій е-демократії, зобразимо це таким чином [16]:

Форма	– <i>е-демократія.</i>
Технологія	– <i>е-урядування.</i>
Мета	– <i>прозорість дій влади;</i> – <i>залучення громадян до управління;</i> – <i>сприяння формуванню громадської позиції</i>

Інструментарій, застосований в умовах е-демократії, передбачає певний набір, кожен елемент якого відповідає за ключову

позицію. Визначено, що таких позицій три. Назвемо їх, зазначивши інструмент забезпечення [16].

- Підвищення прозорості – *е-доступ.*
- Підвищення участі – *е-консультації, е-петиції, е-голосування.*
- Підвищення обговорення – *е-форуми*

Одні дослідники вважають, що е-демократія – ключовий елемент е-урядування, на думку інших, ці поняття перехресні, але не тотожні е-урядуванню. У дослідженні Енді Брека і Філа Нобла “Е-демократія навколо світу” це поняття вживається для позначення “використання Інтернету урядом, політичними партіями і правозахисними групами для постачання інформації, комунікації, надання послуг чи підтримки участі для розвитку більш зацікавлених дебатів серед громадян”. На думку цих дослідників, “е-уряд включає інформацію, послуги і компонент участі, як правило, обмежуючись урядовими інституціями... Використання Інтернету для реалізації е-демократії є ширшим за своєю суттю”.

При цьому постають запитання: чи змінюють інформаційно-комунікаційні технології сутність демократії, чи створюється за допомогою ІКТ новий тип демократії?

Частина дослідників вважає, що ІКТ не можуть кардинально змінити сутність демократії, оскільки є лише інструментом в руках людей, які бажають або не бажають змін. Скажімо, Піппа Норіс пояснює, що оптимістичні прогнози про виникнення нової ери безпосередньої демократії, посиленої інформаційно-комунікаційними технологіями, попри свою привабливість є неможливими на практиці, як тільки ми зрозуміємо, хто залучається до е-політики. Тому нові інформаційні технології можуть посилити активність тих, хто вже активний, оминаючи малозацікавлених чи байдужих, тим самим поглиблюючи соціальне розмежування. Схожі думки висловлює і Рег Алкок, який, зокрема, зазначає, що нові ІКТ слугуватимуть лише посиленню чинних демократичних інститутів, але не змінять в разючий спосіб організацію процесу прийняття нормативних рішень в інституціях державного сектору.

Отже, як вважає цей та інші дослідники, без розуміння і широкого застосування громадянами демократії як такої, ефективність власне е-демократії може бути низькою. Тому, вважають громадські активісти, слід розвивати суспільство в цьому напрямі:

“Що ж потрібно для того, щоб демократія все ж працювала? По-перше – інформація, якщо виборець не знає чогось важливого, що могло б вплинути на його вибір серед кандидатів, то він не зможе проголосувати адекватно. По-друге – для незалежного вибору потрібна свобода від чужої думки, здатність мислити, бажання мати свою точку зору. І обрані нами представники позбавляють нас права на обидва ці визначальні чинники” [17].

При цьому передбачається такий набір благ, які настануть унаслідок е-демократії (безперечно, ці міркування не можна вважати всеохоплюючими).

Автономія і самоврядування малих груп. Люди можуть ситуативно об’єднуватися за загальними інтересами, поглядами або за географічною, національною, релігійною чи культурною ознаками. Прийняті рішення не вимагають фінансування з державного бюджету, адже люди можуть сформувати і наповнити мікробюджет і витратити його для виконання прийнятого ними ж рішення. Здійснення самоврядування перетвориться на локальні громадські проекти, а всі необхідні товари і послуги для цих проектів можуть придбаватися через механізми тендерів.

Великі справи. Очевидно, що нинішнім державам, на відміну від вчорашніх імперій, усе складніше виконувати “великі справи”, оскільки це вимагає колосальних витрат на мотивацію і приведення волі великої кількості людей у згоду з єдиним вектором. Але в електронному середовищі знову з’являється можливість “великих справ”, причому за своєю природою вони нічим не відрізняються від суспільних проектів для малих груп. Підхід масштабується і є гнучкий.

Пряме інформування. Пропадає монополія на ЗМІ, кожна людина, затративши мінімальні ресурси, може писати і публікувати, надсилати відео- та аудіозаписи, сама стає репортером з місця свого перебування, каналом новин про себе і про те, що відбувається навколо.

Персональні компетенції. Пора визнати, що нерівність – це природа людини, і хоч би як кому хотілося міряти всіх однією міркою, але зустрічаються більш-менш добрі, розумні, кваліфіковані в різних галузях люди. Було б нерозумно припустити, що голос доярки в голосуванні з глобальних фінансових питань має бути еквівалентний голосу доктора наук, який написав десяток монографій з цього питання, або дорівнював би голосу великого бізнесмена, який вклав великі кошти в проект, що безпосередньо залежить від

прийнятого рішення. Питання компетенцій вирішується введенням коефіцієнта визнання авторитетності думки, тобто кожна людина стає публічним експертом і набирає “вагу” в прийнятті рішень, що вимагають кваліфікації.

Відсутність державного бюджету. Скасування цього атрибута державності передбачає також і повне скасування державного апарату, скасування податків. Місце податків займе фінансову участь громадян у громадських проектах, і ця участь буде визначати “вплив” людини в суспільстві, вагу її голосу, ступінь довіри і поваги до її думки. Зникнення державних структур приведе, так само, до розподілу їх функцій між громадянами.

Законотворчість, виконавча влада, судові органи. Усі три гілки влади у разі прямої електронної демократії будуть зосереджені в кожного громадянина. Якщо із законодавством та виконавчою владою все якось інтуїтивно зрозуміло, то судові функції можуть стати деяким сервісом, який замовляють громадяни у людини або групи експертів з високою кваліфікацією в розглянутому питанні. Авторитет цієї групи визнається сторонами, а робота оплачується у відкритому порядку [17].

Уже в другій половині XX ст. було розуміння, що індустріальне суспільство й інформаційне – це не лише панування принципово різних ресурсів, а й відмінність у формі правління, коли представницька демократія перетворюється в демократію участі – демократію на основі застосування суспільством і владою глобальних мереж і використання принципу доступності громадян до інформації.

Політичні інтернет-технології відкривають принципово нові можливості комунікації й взаємодії: роблять доступною політичну інформацію, спрощують отримання зворотного зв’язку, створюють інноваційні форми участі населення в політичному процесі, стають джерелом прозорості дій політичних інститутів і конкретних політиків [19].

Є й інші міркування щодо сприяння інформаційно-комунікаційних технологій демократизації суспільства. Томас і Катя Райлі пропонують свій погляд, який полягає в тому, що технологія є лише посередником та рушієм нових і важливих тенденцій у суспільстві тією мірою, якою вони керуються новими ідеями, концептуальними конструкціями, що містять інновації та креативність. Технологія не є творцем змін, але простим засобом. Використання технологій, незважаючи на форми, має результатом

культурну революцію завдячуючи шляхам, яким люди їх пристосовують. Упровадження нових технологій, як вважають вищезазначені дослідники, може змінити шляхи організації та самоуправління суспільств, але технології ніколи не стануть рушієм ідей, а лише їх посилювачем.

Проте розглядати е-демократію можна також у ширшому розумінні, що виходить за рамки концепції е-урядування і включає до того ж горизонтальні зв'язки і взаємодію між суспільними одиницями всередині громадянського суспільства. Тоді структурні соціальні зміни, спричинені ІКТ, стають наочнішими, що дає підстави дослідникам стверджувати про появу нового просунутого типу демократії з посиленими можливостями для участі в процесі формування політики та прийняття рішень.

Насамперед ідеться про застосування новітніх технологій для самоорганізації та залучення незадіяних, територіально віддалених та обмежених у фізичних можливостях груп населення до участі в політичному процесі, тим самим долаючи соціальний і цифровий розрив. Це – віртуальні групи за інтересами, віртуальні спільноти е-громадянства, засновані на електронній комунікації, що створюють клімат е-демократії. Вони є прикладом того, як ІКТ перетворюють людські цифрові мережі на потужні, ефективні форми соціальної організації.

Дослідник Стівен Кліфт вважає, що е-демократія не є “одночасним заміщенням традиційної демократії. Коли різні сектори демократії приходять подивитися на своє місце в мозаїці е-демократії, їм краще вживати заходів у сфері власної компетенції і не очікувати на великий план чи мегапроект, який все це здійснить” [23].

Технологічна культура створює не лише загальне “культурне тло” для перетворення в системі суспільних відносин, які уможливаються та посилюються ІКТ-середовищем. Серед світових тенденцій розвитку е-урядування чітко окреслюється поступова трансформація владних відносин. Разом із упровадженням нових інформаційних технологій змінюється структура управління, значною мірою еволюціонують шляхи взаємодії держави із громадою. Перетворення вертикальної ієрархічної структури уряду на горизонтальну мережеву, перерозподіл влади (публічних функцій) – це ознаки змін, спричинених впровадженням ІКТ в урядування.

У доповіді ООН, присвяченій е-урядуванню, говориться, що “реструктуризація сектору е-урядування не може бути завершена без застосування ІКТ урядами для підтримки трансформації ієрар-

хічних структур державного управління в мережеві структури”. Проте застосування ІКТ урядами – це не тільки і не стільки створення сайтів органів публічної влади. “З погляду політичної теорії мова мусить іти про серйозну трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадянського суспільства, коли громадянин із об’єкта владно-управлінської взаємодії перетворюється на компетентного споживача послуг, які надаються корпусом державних і муніципальних службовців, і водночас стає повноправним учасником процесу прийняття політичних рішень як на місцевому, регіональному, так і на загальнонаціональному рівні” [20].

1.4. Форми та моделі е-демократії

Як і форми традиційної демократії, електронні форми бувають прямими та непрямыми. Оскільки прямі форми є предметом довгих дискусій, не тільки концептуальних, а й чисто технологічних, причому жодна з цих форм досі не реалізована, першими розглянемо непрямі форми. Усі вони, так чи інакше, пов’язані з мережею Інтернет, адже це і є той спосіб організації публічних дискусій чи голосування, який дає змогу нівелювати відстань виборців від уряду та надати можливість висловлювати свою думку всім бажаючим.

Найпростішою непрямою формою електронної демократії є організація голосування через світову мережу. Це спосіб, який вимагає лише чисто технічних рішень, таких як ідентифікація виборця, захищені протоколи даних та моніторинг ходу голосування. Дослідник Стівен Кліфт наводить один з варіантів подібного голосування – виборцю надсилається електронною поштою бюлетень (або його аналог). За цим бюлетенем виборець або дзвонить на вказаний у ньому номер (він може бути одноразовим, подібна можливість цифровими протоколами дозволяється), де залишає повідомлення про свій вибір, або ж голосує цим бюлетенем через захищене з’єднання через Інтернет, надсилаючи свій цифровий підпис.

Подібний експеримент було проведено у Великій Британії у 2002–2003 рр. парламентською групою з е-демократії. У цьому експерименті брали участь не лише виборча комісія, а й найбільші академічні установи. У двох великих містах – Шеффілді та Сент-Олбансі, відповідно, три та дві виборчі дільниці надали можливість виборцям проголосувати через Інтернет. Із загальної кількості там-

тешніх виборців цим правом скористалися, відповідно, 35 і 40%, причому явка підвищилася на 10% порівняно з минулими виборами, що свідчить про те, що ця форма голосування громадянами цілком схвалена, хоча загальну оцінку експерименту дати важко.

Другою подібною формою є надання громадянам можливості обговорення рішень міської ради, або ж навіть парламенту. У рамках подібної форми важливу роль відіграє наявність доступу до Інтернету, оскільки подібні дискусії на практиці стають дуже активними та гарячими, а також наявність відповідних технічних рішень, таких як форуми, блоги та чати. Подібний експеримент було проведено в Італії, у м. Болонья у січні-лютому 2002 р., коли було створено структуровану систему онлайн-дебатів у рамках проекту “DEMOS”, причому перша тема для публічного обговорення стосувалася дорожнього руху. Практично було створено Інтернет-форум, який регулярно моніторився місцевими органами самоврядування, і де громадяни могли вільно висловити свою думку. Причому було видано окрему постанову, згідно з якою місцеві органи влади повинні були активно використовувати поради громадян, відповідати на їхні запитання, а також на основі звернень вирізняти та аналізувати нагальні проблеми. Трохи інша схема була використана в Модені, де замість форуму було створено систему листка новин (newsletter), на який громадянин підписувався, залишаючи свої персональні дані, і натомість отримував можливість постійно або на поштову скриньку, або на мобільний телефон, регулярно отримувати інформацію про плани міськради. Він також міг ставити запитання електронною поштою з гарантією відповіді у законодавчо встановлений час. Крім того, було створено низку онлайн-консультаційних центрів, а також проводилися онлайн-опитування.

Аналогічні експерименти також проводилися в інших італійських містах на рівні місцевих органів самоврядування. При цьому найбільша активність спостерігалася не з боку окремих громадян, а з боку асоціацій чи неформальних організацій (експеримент у Гроссето у 2002 р.), хоча у разі соціальних питань активність громадян була співставною. Даніела Батісті, італійський міністр інновацій та технології, утім, робить невтішний висновок – подібна форма електронної демократії не може бути побудована знизу, і тим паче не стане результатом упровадження суто технологічних рішень. Вона може бути впроваджена тільки у разі її визнання на політичному рівні.

Наступною формою впровадження непрямих форм електронної демократії є “електронний уряд” (e-government). Концептуально ця форма вже набула конкретних ознак, але практичних варіантів реалізації наразі поки що надто мало, зокрема, експерименти зі створення електронного уряду проводилися в США, Канаді та Великій Британії. Суть цієї форми полягає в тому, що всі урядові установи в обов’язковому порядку відображають процес своєї діяльності в онлайн-режимі, тобто публікуються та обговорюються закони та законопроекти, публікуються урядові звіти, а також створюється публічний портал, звідки громадянин може отримати всю інформацію про діяльність його уряду, а також обговорити всі нагальні проблеми на форумі. Ця система також включає в себе систему зворотного зв’язку із виборцями, починаючи із персональної поштової скриньки депутата, або урядовця, куди будь-який громадянин може надіслати запит, і закінчуючи регулярними інтернет-конференціями. Практично це просто подальший розвиток форми, яку ми розглядали вище, але на значно більшому рівні інтеграції.

Головна проблема під час реалізації цієї форми є саме останнє – зворотний зв’язок. Ураховуючи обсяг пошти, яку отримуватиме урядовець, не можна від нього очікувати відповіді на всі листи. А між тим, як свідчать дані Мішеля Келлу з Інформаційного відділу Канади, якщо відповідь на листа громадяни в середньому чекають два тижні (87% опитаних), то відповідь на електронний лист чекатимуть лише протягом чотирьох годин (90% опитаних). Звичайні системи автовідповідачів проблему аж ніяк не знімають, її вирішення вимагає створення відповідного відділу при уряді, який займатиметься питаннями електронного відображення діяльності.

Найпоказовішим (і наймасштабнішим) прикладом цієї форми є проект “Online Parliamentary Petitions and Consultations”, який включає в себе організацію, у співпраці з відповідними комітетами Палати лордів та Палати общин, низки публічних форумів, присвячених питанням, на які було подано найбільш розгорнутий звіт комітету. Аналогічний проект у 1999 р. запущено в австралійському штаті Вікторія.

Межує з прямою електронною демократією афінського типу так звана “напівпряма електронна демократія” (semi-direct e-democracy). Вона полягає в тому, що перед ратифікацією (або поданням у парламент) законопроект має бути винесений на публічну дискусію в Інтернеті, і спочатку проголосований там.

Очевидно, що навіть поточний технічний рівень дає змогу створити аналог афінської Асамблеї в кожному місті, таким чином взагалі знявши необхідність у міськрадах. Це міг бути політичний форум, на якому активні громадяни могли б обговорювати та голосувати за ті чи інші акти щодо управління містом. Цей варіант, щоправда, у вигляді окремого дорадчого органу, був навіть апробований у США, штат Міннесота – форум MN-POLITICS, який швидко став частиною реальної політики штату, і налічує приблизно 400–500 відвідувачів на день. Узагалі, цей штат може похвалитися найбільшим у світі досвідом у галузі електронної демократії, адже перші експерименти в цій сфері там почалися ще у 1994 р. Однак повного заміщення подібним політичним форумом, принаймні міського магістрату, суспільство ще не знає.

Найбільш радикальним варіантом є проект “демократії з відкритим кодом” (open source democracy). Ця концепція передбачає, що закони створюються не лише парламентом, а й суспільством, на основі принципу відкритого коду, який активно застосовується в розробці програмного забезпечення. Тобто закони публікуються в проекті на зразок Wikipedia, де зареєстрований користувач може внести будь-які зміни, і таким чином у процесі законотворчості беруть участь усі бажаючі громадяни. Звичайно, що для реалізації подібного проекту необхідна поки що неіснуюча державна база зберігання законів з усіма варіантами правок, причому в подібній системі й мають створюватися закони із самого початку, система точної ідентифікації користувачів (наприклад за допомогою біометричних методів), оскільки інакше можливий випадок, коли таким чином закони будуть писати деструкційні, або й відверто антидержавні сили. Тому подібна схема електронної демократії поки що існує в теорії, та й то з цілим сонмом застережень та невирішених питань.

Як бачимо, усі існуючі форми так чи інакше залежать від покриття доступу до Інтернету населення, а також від того, наскільки уряд країни дослухається до результатів громадського обговорення та голосування. Але, незважаючи на ці обмеження, у світі існує низка успішних прикладів упровадження елементів електронної демократії в політичне життя країни. Географія їх вражає: від США до Малайзії та Австралії, що доводить доцільність цих експериментів, і те, що саме в подібних схемах приховане майбутнє демократичних політичних систем [20].

Моделі е-демократії розрізняють за функціями та особливостями застосування у різних регіонах світу.

За функціями моделі е-демократії поділяються так:

- перша модель – підтримка інформаційними технологіями прямої демократії;
- друга модель – підтримка технологіями громад;
- третя модель – застосування технологій для оцінки громадської думки;
- четверта модель – використання технологій для обміркованого обговорення політичних реалій [10].

За особливостями застосування розрізняють такі:

- американська модель е-урядування. Діє в США і Канаді. Передбачає: спрощення і здешевлення контактів суспільства із органами влади; налагодження прямого спілкування з державними структурами;
- європейська модель (Західна, Центральна, Східна Європа). Характерні риси – функціонування в умовах дії наддержавних структур: Європарламенту, Єврокомісії, Європейського суду. Обов'язковість виконання рішень цих інституцій країнами-членами ЄС накладає свій відбиток на е-урядування, який полягає у вирівнюванні умов і координації роботи органів влади;
- азіатська модель втілюється в життя, спираючись на особливості управління в країнах Сходу – сувора ієрархія, дотримання корпоративних правил комунікативної поведінки. Ця модель, що запроваджена у Південній Кореї, відзначається, наприклад, широким доступом населення до інформаційних ресурсів, а також запровадженням ІКТ у галузях освіти та культури [22].

Запитання для самоперевірки

1. Які етапи розвитку проходить е-демократія в Україні?
2. Чи може е-демократія діяти в недемократичних суспільствах?
3. Як е-демократія сприяє прозорості дій влади і який інструментарій це забезпечує?
4. Чому американська модель е-демократії не застосовується у східних країнах і чим вона відрізняється від європейської?

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, на якому етапі розвитку е-демократія перебуває сьогодні. Аргументуйте конкретним прикладами.
2. Аргументуйте, чому інформаційно-комунікаційні технології автоматично забезпечують залучення людей до вироблення політики.

Список використаних джерел

1. Громадське обговорення стратегічних пріоритетів програмної діяльності мфв на 2010 рік. – Режим доступу: http://www.irf.ua/files/ukr/quest_strategic_planning_2010.pdf.
2. Електронна демократія: сподівання та проблеми : [пер. з англ.] / Джоан Кедді, Крістіан Вергес [та ін.]. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 164 с. – (Бібліотека молодого державного службовця).
3. *Лопушинський І.* Електронна демократія та електронне урядування: досвід США для України / І. Лопушинський. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_2/doc/2/03.pdf.
4. *Бачило І. Л.* Организационно-правовые институты гражданского общества в информационной среде / И. Л. Бачило // Информационное право: актуал. пробл. теории и практики / под ред. И. Л. Бачило. – М. : ИГП ; Юрайт, 2009. – 530 с.
5. *Трегуб Г.* Електронна демократія / Г. Трегуб // Укр. тиждень. – 2011. – № 28 (193). – 7 лип.
6. *Матвиенко К.* Оцифрованная государственность / Константин Матвиенко. – Режим доступу: <http://www.expert.ua/articles/8/0/10130/>.
7. *Бойчун С. О.* Електронна демократія як тенденція глобального політичного розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Бойчун С. О. – К., 2010.
8. *Павлютенкова М. Ю.* Электронная демократия и электронное правительство – предпосылка эффективного государства XXI века / М. Ю. Павлютенкова. – Режим доступу: <http://www.um.dp.ua/pdf/egovernment.pdf>.
9. Електронна демократія: сподівання та проблеми : наук.-практ. вид. / Д. Кедді, К. Вергес, Е. Макінтош, С. Коулмен // Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). – Paris, 2004; Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. – 2009. – (Серія: "Бібліотека молодого державного службовця").
10. *Grossman L. K.* The Electronic Republic. Reshaping Democracy in the Information Age / L. K. Grossman. – N.Y. : Viking (20th Century Fund), 1995.
11. Аналітична записка НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/January2010/01.htm>.
12. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження / О. А. Баранов, І. Б. Жилияєв, М. С. Демкова, І. Г. Малюкова ; за ред. І. Г. Малюкової. – К. : ООО "Поліграф-Плюс", 2007.

13. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / авт. кол. : Т. Камінська, А. Камінський, М. Пасічник та ін. ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С. А.Чукот. – К., 2008.
14. *Brack Andy*. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation / Andy Brack, Phil Noble. – Summer, 2001.
15. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. – К., 2010.
16. Evolution of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizing the Parliaments and Parties of Europe, Geneva & Florence, October 2003. – P. 45.
17. Демократія vs пряма електронна демократія і верховенство закону. – Режим доступу: <http://habrahabr.ru>.
18. *Masuda I.* The Information Society as Post-Industrial Society / I. Masuda. – Washington : World Future Society, 1981.
19. *Дубас О. П.* Електронна демократія: сутність і перспективи розвитку в Україні / О. П. Дубас // Вісн. держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв : щокварт. наук. журн. / М-во культури і туризму України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум. – 2011. – С. 187–190.
20. Теория политики : учеб. пособие / под ред. Б. А. Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.: ил. – (Серия "Учебное пособие").
21. *Трухманов В.* Світовий досвід електронної демократії / В. Трухманов. – Режим доступу: <http://www.ukraine-gateway.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>.
22. *Приходько Л.* Электронное правительство как развитие идей электронной демократии / Л. Приходько. – Режим доступа: http://www.dissert.h10.ru/artical/prihodkoL1.html#_ftn5#_ftn5Opera.HTML/Shell/Open/Command.
23. *Clift S.* Articles, speeches, and consulting about e-democracy / Steven Clift. – Режим доступу: <http://stevencrift.com/>

Р О З Д І Л 2

Е-демократія як чинник підвищення ефективності комунікації громадськості й влади

- 2.1. Е-демократія як механізм політичної взаємодії
- 2.2. Інструментарій електронного залучення
- 2.3. Участь громадськості як необхідна умова е-демократії

2.1. Е-демократія як механізм політичної взаємодії

З часів античної Греції демократію гарантує лише найширша участь громадян, але професіоналізація державного управління звужує поле для такої участі. Прийняття важливих управлінських рішень одноосібно чи навіть колегіально політиками та посадовцями послаблює інтерес громадян до публічної політики, а зниження громадянської активності дає змогу посадовцям розширювати поле своїх повноважень та створює умови для зловживання владою. Таким чином, демократія без життєвого простору для її здійснення стає суто символічною, замість того, щоб бути демократією участі.

У символічно демократичному світі основна взаємодія між громадянином і владою здійснюється в обмеженому та офіційно врегульованому просторі виборчої кабінки, де перші користуються своєю владою протягом кількох секунд. Проте відразу після цього влада, легітимізована виборами, починає діяти через посередників і залишає громадян тільки спостерігачами. Громадяни, що відокремлюються від процесу вироблення політики і лише зрідка голосують за лідерів, мають такий слабкий зв'язок з демократією, що сам політичний процес стає здебільшого адміністративно-управлінським [2, с. 147–148].

Професор Оксфордського університету Стівен Коулман зауважує: “Розмитість демократичного простору збігається з атрофією громадянської культури. Сьогодні більше людей, ніж будь-коли, можуть голосувати, але найменше, ніж будь-коли за всю історію цього універсального права, ним користуються. Віра людей у

парламенти та інші інститути представницької демократії знижується. Засоби масової інформації намагаються донести сюжети та образи демократичного представництва до людей, але факти свідчать, що більшість громадян – замість того, щоб дивитися по телевізору політику – віддають перевагу чомусь іншому або взагалі нічому. У США 53,8% новин на місцевих телеканалах присвячені злочинам, стихійним лихам або війнам, і тільки 0,7% стосуються громадського життя. Середньостатистична американська дитина бачить 200 тисяч актів насильства та 16 тисяч убивств (на телебаченні) ще до досягнення 18 років” [2, с. 147]. У цьому контексті окреслена проблема є надзвичайно актуальною і для України.

Проблеми демократії та залучення громадськості до вироблення політики засобами інформаційно-комунікаційних технологій досліджували Ч.Армстронг, Ю.Гарлан, С.Коулман, Д.Латроп, Д.Робінсон, Л.Рума, Е.Фелтен, С.Шахт, Д.Шулер та ін. Проте перші спроби вивести політику в режим он-лайн були зроблені інженерами-ентузіастами на замовлення органів влади з метою винайти альтернативу застарілій рутинній практиці. Такі експериментальні проекти, як “Е-політика” у Мінесоті (1994) та “Онлайнова демократія для громадян” у Великобританії (1996) були першими у справі розбудови громадських мереж та створення дискусійних форумів. Деякі місцеві органи влади Скандинавських країн, Канади та Великобританії пропагували і підтримували проекти е-демократії, але більшість з них не мали законодавчого унормування та ресурсного забезпечення. Загалом, наприкінці ХХ ст. демократичний та цифровий порядок денний розвивалися кожен окремо.

На початку ХХІ ст. склалися сприятливі умови для синергетичного поєднання цифрового та демократичного сценаріїв суспільного розвитку. Демократія до цього періоду була продуктом свого часу, коли ефективне представництво було обмежене відокремленістю у часі та просторі. У наш час ці бар’єри долаються завдяки комунікаційним технологіям, які є асинхронними та глобальними, тому демократія може розвиватися лише за умови, якщо демократичні інституції стануть більш сприйнятливими, доступними, підзвітними та укоріненими в інформаційному просторі. Йдеться про е-демократію не як про інформатизацію адміністративних процедур, а як про силу, здатну оживити та оновити демократичний політичний процес, як про єдиний спосіб створення простору довіри та політичної взаємодії.

Джей Блумлер і Стівен Коулман стверджували, що “Інтернет має “вразливий потенціал” для забезпечення демократичного простору, який є відкритим для всіх і з’єднаний зі справжніми демократичними інститутами. Простір для дискурсу та обговорення слід створити, фінансувати, пропагувати та регулювати. Утримання громадських спільнот у кіберпросторі повинно перетворитися на публічну (державну) послугу, на зразок організації чесних і справедливих виборів, утримання бібліотек чи суспільного телерадіомовлення. Простір довіри не виникне спонтанно і без зусиль” [2, с. 153].

Чарлз Армстронг обстоює думку про те, що “Інтернет змінює один фундаментальний аспект демократичних систем, що існував протягом 7 тисяч років. Ця зміна може означувати початок періоду демократичних інновацій, масштаби якого будуть зіставними з античною Грецією. Ця зміна приведе до формування демократичних систем, які відзначатимуться більшою динамічністю, меншою централізованістю і вищою відповідальністю, ніж ті, які ми знаємо сьогодні; ці системи передбачатимуть можливість для людей брати участь у їхньому функціонуванні такою малою або такою великою мірою, як вони того бажають; представництво в таких системах ґрунтуватиметься на мережах особистої довіри, а не на абстрактному зв’язку з партією. Це – зростаюча демократія” [1, с. 227].

Ключове значення для громадського онлайн-простору матиме забезпечення придатних інструментів для консультацій та прийняття рішень. До списку інструментів мають увійти: онлайн-бібліотеки, архіви та інформаційні дайджести; послуги посередництва; допомога у захисті прав; новинні групи і веб-кімнати для експертних обговорень; а також механізми для підбиття підсумків за результатами дискусій [2, с. 153].

В епоху адміністративної модернізації інструменти е-демократії мають бути органічно вбудовані в структуру та культуру врядування. Уряд та народні обранці повинні визнати, що демократична інтерактивність передбачає двосторонній потік енергії. Без цього громадськість вважатиме е-демократичні ініціативи фальшивкою та намагатиметься заснувати власну контрурядову комунікацію.

Політики мають відмовитися від хибної ілюзії, що е-демократія просто покликана зробити їх більш прозорими та відкритими для громадськості. Безумовно, прозорість є ключовою ознакою демократії (а Інтернет покликаний відігравати основну роль

у тих політичних культурах, де панують утаємниченість, корупція та приховування фактів та інформації), але е-демократія має бути чимось більшим, ніж підгляданням крадькома за владними структурами в онлайн-режимі. ...Інтернет – це значно більше, ніж телебачення для невеликої аудиторії. Ігнорувати двосторонній напрям цифрових комунікацій означає взагалі втратити їхній сенс [2, с. 155].

Сара Шахт (США) у статті “Демократія як загальна основа” пише: “Я мрію про день, коли персоналізована законодавча інформація в Інтернеті дасть людям змогу брати участь у законодавчому процесі і при цьому не забувати про сім’ю. Я хочу, щоб виборні законодавці знову спілкувалися з виборцями. ...Я прагну рівності доступу до інформації, щоб незалежно від того, де ви знаходитесь – у Палаті представників чи у маленькому містечку, – ви мали під рукою одну й ту саму інформацію, в один і той самий момент. Сподіваюся, що замість намагання спіймати посадовців на гарячому і надій на світло публічності як панацею (від корупції. – *Авт.*), малі групи зацікавлених громадян вичистять, перебудують і зміцнять наше законодавство і суспільство” [4, с. 226].

Поки вдосконалювалося законодавство, щоб забезпечити більшу інформаційну свободу, зростала й технічна спроможність приватизувати та фільтрувати інформацію. Для того щоб в умовах демократії висловити свою думку, громадяни повинні мати доступ до якомога більших джерел інформації, не обмежуючи себе відредагованими повідомленнями або заголовками про обрані політиками рішення. Людям потрібен доступ до ресурсів, які давали б їм змогу самим робити певні висновки. “Коли уряд публікує якісь дані в Інтернеті, хтось обов’язково зробить з їх допомогою щось новаторське і корисне”, – вважають Д.Робінсон та ін. [3, с. 124]. Таким чином, першим завданням електронної демократії у країнах, що стали на шлях демократизації, має бути посилення інформаційної прозорості.

Окремої уваги потребує питання, якими шляхами різні суспільні групи (громадяни з обмеженими можливостями, літні люди, а також ті, хто почувається невпевнено, маючи справу з інформаційними технологіями, частіше це – жінки) заявляють про себе в онлайн-режимі. Щоб покращити зв’язок з політиками та урядовцями, вони повинні отримати допомогу та підтримку. Немає сенсу використовувати новітні канали комунікації для того, щоб почути голоси тих, хто традиційно бере участь у про-

цесі консультацій. Головна мета е-демократії – це створення можливостей бути почутим для тих, хто зазвичай не бере участі у процесах вироблення політики.

Демократія завжди має корені, пов'язані з культурною ідентичністю. Проте більшість онлайн-подій позбавлена такої характеристики. Часто панує думка, що світ кіберпростору одномовний і монокультурний. І все ж кіберпростір є квінтесенцією глобалізованого суспільства, він досконало підходить для транснаціональних та міжкультурних дискусій, проведення яких було неможливим у минулому. Інтернет можна пристосувати для підтримки і розвитку такої форми комунікаційної субсидіарності, коли громадські обговорення відбуваються на належному рівні, залежно від обставин. Таким чином стає можливим проведення дискусій на місцевому, регіональному, національному, континентальному або глобальному рівнях. Геопросторові інформаційні системи можуть допомогти з класифікацією джерел надходження інформації та походження учасників обговорень, з тим, щоб була можливість відслідковувати, що саме говорять – або не говорять – конкретні демографічні групи. Крім того, аналогічно з територіальними ознаками, певні групи можна пов'язати на основі спільних інтересів або схожої діяльності. Коротко кажучи, кіберпростір має відображати мапу світу в її сучасному вигляді, заповнюючи безодні та згладжуючи провалля економічної та культурної нерівності. У кіберпросторі може відбуватися по-справжньому глобальна дискусія. Ті, хто роками страждали від примусового мовчання, мають бути запрошені до глобального діалогу як рівні; ті, хто виросли самовпевненими і зосередженими на собі, мусять навчитися слухати інших. Це не рецепт миру та світової гармонії, але принаймні це визнання того, що повномасштабна демократія означає запрошення до участі планети в цілому, а не лише її окремих маленьких островів [2, с. 159].

Пол Мартін, колишній міністр фінансів Канади, сказав: “Уряд повинен використовувати нові технології, наприклад, Інтернет, для того, щоб наділяти громадян більшими можливостями критично вивчати і впливати на рішення і дії влади” [2, с. 160]. Робін Кук, колишній лідер Палати громад Великобританії, заявив про свою відданість е-демократії, наголосивши: “Ми не повинні миритися з такою парадоксальною ситуацією, яка дає нам більше можливостей, ніж будь-коли, висловлюватися, залишаючи у громадськості ще більше, ніж раніше, відчуття, що їхню думку нечують. Нові

технології здатні зміцнити нашу демократію, даючи нам більші можливості, ніж будь-коли раніше, для забезпечення більшої прозорості та більш відповідальних стосунків між владою та виборцями” [2, с. 160]. Дуглас Шулер наголошує: “Настав час для поступового розмивання кордонів між інституціоналізованими органами й іншими групами людей по всьому світу: ті, хто сьогодні здійснює владу, мають бути готовими взяти на себе більшу відповідальність у державному управлінні, таким чином повніше реалізуючи свій громадянський потенціал” [5, с. 149].

Як бачимо, сьогодні політики та урядовці усвідомлюють, що безпосередній зв’язок з громадянами покращує процеси вироблення політики та законотворення завдяки використанню колективного суспільного досвіду, знань і вмінь. Це сприяє формуванню нового типу відносин між політиками та громадянами, відносин, коли політики слухають, вчаться та діляться своїми ідеями, використовують і узагальнюють почуте, та в результаті отримують винагороду – посилення громадської довіри до демократичних інститутів і легітимності влади.

Розробка та реалізація органами державної влади та особливо органами місцевого самоврядування політики е-демократії має сенс лише за умови, коли ці органи передбачатимуть, що така політика потребує використання Інтернету та інших цифрових технологій з метою розвитку та посилення демократичної практики. Якщо ж е-демократія буде лише символічною політикою, що розробляється владою з метою доведення своєї прихильності до інформаційних технологій та надання громадськості можливості просто щось сказати з політично неважливих питань, то така політика тільки дискредитуватиме демократію та можливості інформаційних технологій.

Метою державної політики е-демократії має бути забезпечення багатовекторних інтерактивних потоків комунікації, покликаних поєднувати громадян, обраних ними депутатів усіх рівнів та виконавчу гілку влади. Ця політика має вирішувати такі завдання:

- постійно створювати нові публічні простори для політичної взаємодії та обговорення, насамперед – онлайнове середовище, яке має значні переваги для сприяння ефективному спілкуванню влади та громадян, публічним дискусіям та обговоренням;
- зробити взаємодію між громадянами, парламентарями та урядом змістовою, тобто якщо громадськість залучається до ви-

роблення політики чи законотворчого процесу, необхідно забезпечувати цьому ефективне сприяння, вивчення та узагальнення наданих пропозицій;

- створити механізми, які надавали б можливість представникам представницьких та виконавчих органів влади вчитися та оволодівати інструментами е-демократії;

- забезпечити наявність достатньої якісної онлайн-інформації з тим, щоб громадяни могли аналізувати пропоновані варіанти політики на основі знань, отриманих з достовірних джерел, а також спираючись на власний досвід. Така інформація має бути доступною, чіткою та зрозумілою, але не надмірно великою за обсягом та складною за змістом;

- докладати якомога більше зусиль для залучення якнайширшого кола громадськості до демократичного діалогу, зокрема й тих груп, які є традиційно маргінальними, соціально знедоленими, мають обмежені можливості або позбавленими можливості висловлюватися;

- урахувати особливості економічної, територіальної, соціальної (у тому числі – гендерної) структуризації в онлайн-середовищі з метою забезпечення рівного доступу до демократичного процесу в усіх сферах і для усіх громад, соціальних груп та прошарків.

Е-демократія не може вважатися панацеєю від усіх проблем демократії або суспільних комунікацій, але вона, безсумнівно, сприяє розвитку двох, на сучасному етапі нероздільних історичних проєктів – демократії та Інтернету. Отже, е-демократія має посісти гідне місце та увійти до порядку денного радикальних політичних реформ і стати складовою державного управління.

2.2. Інструментарій електронного залучення

Інформаційно-комунікаційні технології в Україні стають дієвим інструментом залучення громадян до прийняття рішень органами державної влади всіх рівнів і органами місцевого самоврядування. Водночас, як свідчить досвід країн, у яких е-демократія здобула міцні позиції і розвивається, нашому суспільству треба подолати чимало перепон на шляху утвердження цієї перспективної форми взаємодії громадян між собою, із владою та бізнесом. Висновки з практики інших країн свідчать, що кількість на-

дання інформації засобами ІКТ є важливою передумовою залучення, але не означає якість. “Необхідні активне сприяння та компетентне посередництво, це визначальні фактори ефективних електронних комунікацій. На шляху до ширшого електронного залучення громадян до вироблення політики стоять організаційні, а не технологічні чинники” [6, с. 11].

Зрозуміло, що шлях, який пройшли інші країнами до е-демократії, відрізняється в кожному конкретному випадку. Це залежить від багатьох чинників: історичних умов і традицій держави, форми правління, рівня розвитку громадянського суспільства, економічних можливостей, географічних особливостей тощо. Згідно з досвідом, що набутий різними країнами, на залучення громадян до вироблення політики впливають три чинники: вибір часових рамок; цільове спрямування; інтегрування [6, с. 14].

Розглянемо докладніше ці чинники.

Вимір часових рамок. Чим вищий рівень обговорення проблеми на етапі визначення порядку денного, тобто вибору певної проблеми, тим більше можливостей долучитися до прийняття рішення мають громадяни. Причому не слід сподіватися, що всі громадяни відразу стануть обговорювати шляхи розв’язання проблеми, використовуючи механізми інтернет-технологій. Традиційні способи участі в політиці (збори, листи, публікації, особистий прийом тощо) мають сильні позиції в суспільстві, особливо серед старшого покоління і в сільській місцевості. Проте правило “чим раніше громадянин долучається – тим краще” залишається, і е-демократія в цьому разі може відігравати хоч і не головну, але важливу роль. Тим більше, що на кожному конкретному етапі вироблення політики е-демократія може відігравати свою, притаманну лише їй роль, скажімо, залучення за допомогою ІКТ молоді, яка своєю прихильністю до інтернет-спілкування підтримує розвиток інформаційного суспільства.

Цільове спрямування. Планування розвитку держави, регіонів, міст потребує обговорення проблем і завдань на багатьох рівнях. Громадяни, зацікавлені у вирішенні питань, представлятимуть різні соціальні групи залежно від масштабу потрібного рішення. Отже, залучати в кожному випадку слід певні цільові категорії суспільства, важливі в процесі обговорення певної проблеми. Якщо проблема загальна для конкретної території, то, відповідно, потрібне масове залучення громадян, які представляють село, місто, регіон тощо.

Інтегрування. Поєднуючи методи традиційного і електронного залучення громадян, можна добитися більших результатів. “Це важливо і для надання інформації з питань державної політики, і для самого процесу електронного залучення (через постери, буклети, місцеву пресу тощо), і для пропонування низки варіантів щодо отримання зворотного зв’язку від громадян (пошта, телефон, факс, електронна пошта або координовані традиційні та електронні дискусійні форуми). Активне пропагування електронних консультацій... також є необхідним. ІКТ можна застосовувати для збирання й аналізу спонтанних коментарів та скарг, що містять цінну інформацію...” [6].

При залученні громадян застосовуються різні технології, але досвід свідчить про результативність “використання спеціально створеного веб-сайту з опціями електронної пошти”, також застосовуються спеціальні програми “для управління електронним обговоренням у форматі дискусійного форуму”, “дискусійні простори для зареєстрованих користувачів”. При цьому важливим є модерація обговорення [6, с. 15].

Застосування інструментів електронного залучення автоматично не забезпечує дію е-демократії. Навіть якщо вважати цей інструментарій таким, що формує відносини громадян між собою, між владою, бізнесом, то все одно суспільство мусить подолати труднощі іншого плану – організаційного, світоглядного, політичного тощо.

Визначальними елементами участі громадян в управлінні державою із використанням ІКТ є: розміщення інформації про діяльність влади на сайтах органів влади (е-інформування); інтерактивне обговорення громадянами на сайтах органів влади проблем розвитку суспільства (е-консультації); реагування влади на е-петиції громадян (е-прийняття рішень). Інструменти електронного залучення на кожному етапі вироблення політики подані в табл. 3.1.

Основні виклики щодо електронного залучення [6, с. 19]:

Масштаб. Громадянин зацікавлений у технологічній можливості висловитись і бути почутим серед інших. “Потрібні заходи політики і технології, які сприяли б створенню та функціонуванню віртуальних публічних просторів, що допомагають перетворити голос окремої людини на (публічний) голос громади” [6, с. 19]. Влада при цьому стоїть перед необхідністю вироблення механізму реагування на обговорення.

Спроможність. Цей чинник означає потребу надання суспільству більше інформації, чим збільшувати спроможність громадян залучатися до управління. “Доступна і зрозуміла інформація та можливість долучатися до публічних дебатів, підкріплені такими інструментами, як керовані дискусійні форуми... є основними передумовами. З цим тісно пов’язані проблеми скорочення цифрового розриву та залучення до вироблення політики груп, традиційно позбавлених громадянських прав (соціально незахищених, молоді). Виклик полягає в тому, щоб розробити такі елементи електронного залучення, які давали б громадянам можливість брати участь у колективному виробленні та ухваленні рішень, розуміти, наскільки це важливо, та займати активну громадянську позицію” [6, с. 20].

Послідовність. Етапи вироблення політики, – інформування, консультування, забезпечення участі, аналіз, зворотний зв’язок і оцінювання, – повинні підтримуватися інтернет-технологіями. “Потрібно забезпечити, щоб позиція громадян на кожному етапі належним чином використовувалась і на інших етапах процесу, що дасть змогу краще формулювати політику та інформувати громадян” [6, с. 24].

Оцінювання е-залучення. Чинник, який показує наслідки участі громадян засобами ІКТ в управлінні – як співвідносяться цілі громади і цілі влади, чи досягнуто результатів. Проте об’єкти і критерії оцінювання ще слід розробити. Без цього об’єктивно оцінити результати дії е-демократії і просуватися у її вдосконаленні дуже важко.

Готовність. Органи державної влади і органи місцевого самоврядування мусять організувати свою роботу відповідно до реалій інформаційного суспільства. Надання адміністративних послуг, консультацій, трансакцій тощо в електронному режимі має стати загальною практикою і постійно вдосконалюватися.

Таблиця 2.1

**Інструменти електронного залучення
до вироблення політики [1, с. 16]**

Етап циклу вироблення політики	Інформування	Консультації	Участь
Визначення порядку денного	<ul style="list-style-type: none"> Пошукові засоби, що прив'язані до конкретного сайту. Попередження електронною поштою про нові питання політики. Підтримка перекладу на кілька мов. Фільтри стилю для видалення жаргонізмів 	<ul style="list-style-type: none"> Електронні дослідження та опитування громадської думки. Дискусійні форуми. Моніторинг електронних повідомлень. Дошка оголошень. Перелік найчастіше поставлених запитань (FAQs) 	<ul style="list-style-type: none"> Е-спільноти. Е-звернення. Е-референдуми
Аналіз	<ul style="list-style-type: none"> Підтримка перекладу на етнічні мови. Фільтри стилю для видалення жаргонізмів 	<ul style="list-style-type: none"> Засоби, що базуються на менеджменті фактичних даних. Складання бази даних експертів 	<ul style="list-style-type: none"> Електронні громадські журі. Е-спільноти
Формулювання	<ul style="list-style-type: none"> Попередній контроль стилю для полегшення інтерпретації технічних і юридичних термінів 	<ul style="list-style-type: none"> Дискусійні форуми. Електронні громадські журі. Інструменти е-спільнот 	<ul style="list-style-type: none"> Е-звернення. Е-референдуми щодо змін законодавства
Упровадження	<ul style="list-style-type: none"> Фільтри стилю для забезпечення простої зрозумілої мови. Електронна розсилка інформаційних вісників 	<ul style="list-style-type: none"> Дискусійні форуми. Електронні громадські журі. Інструменти е-спільнот 	<ul style="list-style-type: none"> Списки електронної розсилки для цільових груп
Моніторинг	<ul style="list-style-type: none"> Електронний зворотний зв'язок. Електронна публікація річних звітів 	<ul style="list-style-type: none"> Електронні дослідження та опитування громадської думки. Дискусійні форуми. Моніторинг електронних повідомлень. Дошки оголошень. Перелік найчастіше поставлених запитань (FAQs) 	

2.3. Участь громадськості як необхідна умова е-демократії

Запровадження електронної демократії має на меті налагодити ефективну комунікацію влади з громадянами. Відповідно, для цього слід використовувати технології е-залучення. Проте напевно чи будуть ефективними спроби електронного залучення громадян до управління в разі, якщо суспільство не набуло достатнього досвіду щодо традиційних методів участі громадян у житті суспільства.

“До складових електронної демократії можна віднести електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронне посередництво, електронні вибори, електронний референдум, електронне голосування, електронні петиції, електронні кампанії, електронні опитування тощо” [7].

Кожна з цих складових передбачає зацікавленість громадянина в результатах діяльності влади на всіх рівнях. Тому попереднім етапом е-залучення, очевидно, слід вважати залучення як таке. Участь громадськості “відбувається в межах громади і полягає в організації громадян та їх цілей через діяльність недержавних організацій з метою здійснення впливу на процес прийняття рішень” [8, с. 15].

Результативність відносин зацікавлених сторін визначається тим, що всі вони працюють заради змін у суспільстві, причому тісніший стосунок до проблеми спонукає певну категорію до ефективнішої діяльності. Скажімо, у розв’язанні проблем місцевого рівня зацікавлені (різною мірою) всі громадяни, отже, вони зацікавлені й у прийнятті певного рішення органом місцевого самоврядування.

Політичні відносини, “які передбачають залучення більшої кількості громадян до процесів управління, можуть стати одним з ефективних механізмів підвищення рівня легітимності влади” [7], а участь громадськості у виробленні політики створює умови для демократичних перетворень у країні загалом. **Ресурсами, необхідними для участі громадськості**, практики вважають час, зацікавлені сторони, інформацію та увагу з боку ЗМІ [8].

Час необхідний громаді для того, щоб дізнатися про проблему, дослідити її, оцінити важливість, знайти рішення. Іноді необхідні місяці та роки, щоб побачити конкретні результати залучення громадськості до розробки політики.

Зацікавленим сторонам (громадянам, групам, організаціям) слід зібратися разом для вироблення шляхів розв'язання проблеми. У разі потреби залучити експертів, радників з певного питання.

Інформація надходить від влади до громадян (низхідне поширення) і від громадян до влади (висхідне). Інформація – це основа участі громадськості.

Увага з боку ЗМІ сприяє поширенню інформації масовими каналами. Це потужний чинник залучення громади до вироблення політики, особливо на місцевому рівні.

Конструктивна участь громадськості неможлива без елементів, які забезпечують результативність [8]. Ці елементи визначені на конференції “Участь громадськості в процесі прийняття рішень на місцевому рівні в країнах Центрально-Східної Європи: теорія та практика”. І хоча ця конференція відбулася близько 10 років тому, актуальність її для нинішньої України очевидна. Отже, розглянемо **елементи, які забезпечують результативність запровадження е-демократії**.

Ініціатива та бажання здійснити зміни. Люди мають прагнути брати участь у процесі прийняття рішень задля досягнення змін у громаді. Часто ініціатива відходить від громадян у тому разі, коли вони відчують, що наслідки ухвалених владою рішень безпосередньо впливатимуть на їх життя.

Відданість справі. Громадяни мають бути наполегливими та відданими справі. Вони також не повинні здаватися після першої невдачі.

Знання методів участі громадськості. Усі зацікавлені сторони мають бути поінформовані про методи участі громадськості, особливості їх запровадження та потенційні результати.

Обізнаність/освіта. Громадяни мають бути обізнаними зі своїми правами та обов'язками щодо співпраці з владою та впливу на процес прийняття рішень.

Співпраця з місцевою владою. Представники місцевих органів влади мають навчитися спілкуватися з громадянами, бути неупередженими та ставитись із розумінням до їхніх потреб.

Кожна із зацікавлених сторін має досягти успіху. Люди активно братимуть участь у процесі розробки та впровадження політики за умови, що проблема стосується їх безпосередньо або вони отримають певні переваги від її розв'язання. Переваги ж мають отримати як громадяни, так і місцеві влади.

Планування та впровадження. Усі зацікавлені сторони мусять співпрацювати для того, щоб без перешкод спланувати та здійснити зміни.

Прозорість. Усі зацікавлені сторони мають бути чесними щодо кроків, до яких вони вдаються з метою справляння впливу на розв'язання проблеми. Особливо прозорою у своїх діях має бути місцева влада.

Гнучкість. Гнучкість також є одним із основних компонентів конструктивної участі громадськості. Влада та громадськість мусять уміти домовлятися та співпрацювати з протилежною стороною.

Залучення експертів. Упроваджувати методології участі громадськості необхідно за допомогою професійних експертів, зокрема, спеціалістів з громадянської просвіти, організації громадських слухань, проведення досліджень якості послуг тощо.

Можна зробити висновок, що ефективність е-демократії залежить не насамперед від технологічного чи інфраструктурного чинників. Головною умовою результативності є участь громадян, їх бажання взяти участь в управлінні з метою розв'язання місцевих, регіональних та загальнонаціональних проблем. З боку влади такою умовою виступає готовність влади до відкритості й модернізації системи управління. Як наслідок, з обох боків підвищується відповідальність за прийняті рішення.

“Одне із основних питань, яке постає в процесі реалізації концепції електронної демократії в Україні, полягає в тому, чи готові громадяни до цих можливостей та нового, значно вищого рівня відповідальності у взаємодії з владою? Це питання торкається готовності брати на себе відповідальність, виступати актором уполітичній комунікації, ураховуючи рівень політичної активності, освіченості, політичної культури, “зрілості” громадян та громадянського суспільства” [7].

Громадянське суспільство у постійному пошуку кращих форм політичної комунікації із владою. Розвиток глобальної мережі дає сьогодні надзвичайно широкі можливості для обговорення як між громадянами, так і між громадянами і владою існуючих і передбачуваних проблем незалежно від їх масштабу. Це сприяє виробленню більш зважених рішень. У зв'язку з цим доречно навести десять основних тенденцій розвитку е-демократії у світі (Огляд Phil Noble&Associate) [9].

1. Посилюється взаємна співпраця і спільне використання загальної для всіх сторін інформації.

2. Зростає використання електронної пошти, незважаючи на те, що онлайніві урядові сайти, на відміну від політичних і правових, поки що ухиляються від її масового використання.

3. Зростає використання порталів порівняно з WEB-сайтами, а також створюються інтернет-товариства.

4. Кіберобслуговування сьогодні саме те, чого потребують громадяни.

5. Постійно збільшуються інновації і здатності щодо реагування на потреби користувачів.

6. У майбутньому уряди стануть все більше використовувати інтегровані послуги.

7. Відбувається прискорений розвиток суспільного ринку ідей. Інтернет стає справді громадським ринком, на якому громадяни можуть спільно використовувати успіхи й вивчати помилки для поліпшення демократії (онлайніві дебати, протести, муніципалітети, голосування, петиції).

8. Відкритість прискорюватиме процеси з покращення демократії (поки що стосується до розряду очікувань, а не чинних правил).

9. Стрімко зростають інвестиції в електронні уряди (інвестиції в цю галузь приводять до серйозного заощадження коштів).

10. Найближчим часом зросте кількість е-лідерів.

Запровадження е-демократії вимагає, як уже згадувалося, безпосередніх учасників, зацікавлених у змінах. Лише тоді, коли громадяни матимуть прагнення впливати на вироблення політики, прийняття управлінських рішень, можна говорити про поступ електронної демократії. Дослідники зазначають: “розвиток електронної демократії з центру на першому етапі... в прямому вигляді неможливий. Розвиток з рівня селищ та сіл також неможливий. В цьому випадку ми маємо достатньо низький рівень матеріально-технічної бази та недостатньо активну громаду. Найбільш діючим уявляється впровадження електронної демократії на рівні регіонів та великих міст з наступним поширенням на рівень селищ і сіл” [10].

Водночас зауважимо, що громада якнайбільше зацікавлена розв’язанням проблем насамперед місцевого рівня, де найгостріше постають питання житлово-комунального господарства, охорони здоров’я, освіти, благоустрою. Саме в селах спостерігається безпосередній контакт виборців із місцевою владою, і залучення громади до прийняття рішень у сільській місцевості можна вважати найбільш реальним. Тому й е-залучення, природно, могло б

мати там успіх, але на його заваді стоїть технологічний (точніше – фінансово-економічний) чинник.

Запитання для самоперевірки

1. Які інструменти використовуються на кожному етапі вироблення політики?
2. Які чинники впливають на залучення громадськості до вироблення управлінських рішень?
3. У чому полягають виклики впровадження електронної демократії?
4. У чому суть такого ресурсу участі громадськості, як увага з боку ЗМІ?
5. Які аргументи проти твердження, що розвиток е-демократії насамперед залежить від технологічних чинників?

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте вплив історичних умов і традицій держави, форми правління, рівень розвитку громадянського суспільства і економіки на залучення громадян до вироблення політики.
2. Запропонуйте способи оцінювання е-залучення громадян у вироблення політики на місцевому, регіональному та загальноукраїнському рівнях.

Список використаних джерел

1. Армстронг Ч. Зростаюча демократія / Ч. Армстронг // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь / за ред. Даніела Латропа і Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенка. – К. : Наука, 2011. – С. 227–240.
2. Коулман С. Майбутнє інтернету та демократії: подалі від метафор і ближче до політики / Стівен Коулман / Електронна демократія: сподівання та проблеми ; [пер. з англ. С. Соколик, О. Оржель, К. Гомма]. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – С. 143–162.
3. Робінсон Д. Інновації для залучення громадськості / Д. Робінсон, Ю. Гарлан, Е. Фелтен // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь / за ред. Даніела Латропа і Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенка. – К. : Наука, 2011. – С. 123–133.
4. Шахт С. Демократія як загальна основа / С. Шахт // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь / за ред. Даніела Латропа і Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенка. – К. : Наука, 2011. – С. 209–226.
5. Шулер Д. Обговорення в інтернеті і громадянський розум / Д. Шулер // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість

- і дієва участь / за ред. Даніела Латропа і Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенка. – К. : Наука, 2011. – С. 134–150.
6. Електронна демократія: сподівання та проблеми / Джоан Кедді, Крістіан Вергес [та ін.] ; [пер. з англ.]. – К. : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 164 с. – (Бібліотека молодого державного службовця).
 7. *Войнова Е. О.* Електронна демократія як форма політичної комунікації / Е. О. Войнова. – Режим доступу: fpps.onua.edu.ua/index.php/2012-03.../35-2012-04-03-14-46-53.
 8. Посібник з участі громадськості / [за ред. Джини Г. Холдар та О. Захарченко]. – К., 2001.
 9. *Brack A.* E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation / Andy Brack, Phil Noble. – Summer, 2001.
 10. *Мещеряков В. С.* Електронна демократія / В. С. Мещеряков. – Режим доступу: <http://kds.org.ua/blog/elektronna-demokratiya>.

Р О З Д І Л 3

Умови запровадження й ефективності е-демократії

- 3.1. Переваги застосування е-демократії
- 3.2. Умови запровадження е-демократії та визначення базових понять
- 3.3. Зарубіжний досвід розвитку електронної демократії

3.1. Переваги застосування е-демократії

На думку дослідників, “можна зробити висновок, що позитивна оцінка максимального залучення громадян не може розглядатися як аксіома, і різні теоретичні концепції відводять різне місце участі громадян у політиці. Відповідно, аргументацію провідних міжнародних організацій на користь е-демократії, кінцевим благом в якій виступає підвищення рівня участі громадян, не можна вважати цілком переконливою”. Автори цього підходу пояснюють свою позицію тим, що “оскільки визначення оптимального ступеню участі громадян у прийнятті політичних рішень можливе лише на ціннісному рівні, доцільно виходити з функціонального погляду на е-залучення громадян, тобто оцінювати цей процес, виходячи з його впливу на ефективність прийняття державних управлінських рішень.

У той же час, згадані дослідники цілком погоджуються із перевагами е-демократії, які можна визначити так:

- істотне зниження витрат на здійснення демократичних процедур;
- зниження витрат на інтерактивні форми взаємодії з громадянами, що дозволяє органам державної влади більш повно враховувати думки різних соціальних груп при прийнятті рішень;
- залучення громадян до прийняття рішень на більш ранніх стадіях і в більш тісній формі;
- залучення суспільних груп громадян з обмеженими можливостями, яким складно забезпечувати свої громадські права за «традиційними» формами демократичної участі;

- зміцнення довіри громадян до держави за рахунок іміджевих функцій нових комунікаційних каналів, створення у громадян ілюзії участі в прийнятті рішень [1].

Спробою втілення технологій е-урядування на місцевому рівні можна назвати проект «Формування партнерства громадськості та органів місцевого самоврядування у сфері розвитку публічного е-урядування», підтриманого Міжнародним фондом «Відродження» та Вінницькою міською радою. У 2012 р. на базі ГО «Подільська агенція регіонального розвитку» було створено Муніципально-громадський центр «Е-урядування».

Мета створення - посилення комунікації між громадськістю та представниками місцевого самоврядування, залучення громадян до процесів прийняття рішень, сприяння прозорості та публічності діяльності органів влади.

Основні завдання Центру:

- налагодження опосередкованих форм комунікації між представниками органів місцевої влади та громадськості;
- забезпечення доступу громадян до суспільно важливої інформації;
- підтримка проявів місцевої демократії за допомогою е-урядування;
- сприяння розвитку е-урядування у м. Вінниця та інших містах України;
- сприяння оптимізації роботи органів місцевої влади;
- обмін досвідом щодо впровадження електронного урядування з іншими містами, врахування кращих та гірших практик;
- акумуляція зусиль фахівців з питань е-урядування (представників ОМС та НУО) з різних регіонів України для розробки спільних рекомендацій, рішень.

В рамках діяльності Муніципально-громадського центру Е-урядування передбачено три основних напрямки роботи:

Проведення досліджень в сфері впровадження електронного урядування. За ініціативою ГО «ПАРР» коаліцією неурядових організацій: ГО «Подільська агенція регіонального розвитку», Асоціація міст України, ГО «Інститут громадянського суспільства», Transparency International Україна, Громадянська мережа «ОПОРА», Асоціація «Міста електронного урядування України» моніторинг ефективності впровадження системи електронного

урядування 100 найбільших міст України станом на 15 січня 2013 року, в ході якого було досліджено якість впровадження та розвитку двох базових інструментів електронного урядування: офіційних веб-сайтів та системи електронного документообігу органів місцевого самоврядування міст України, що увійшли до вибірки. В результаті моніторингу було виявлено основні тенденції у впровадженні та розвитку даних інструментів, окреслено типові проблеми, виявлено кращі приклади застосування інформаційно-комунікаційних технологій на місцевому рівні, сформовано відповідний рейтинг міст, розроблено рекомендації щодо більш ефективного розвитку системи е-урядування в містах України з метою підвищення рівня їх прозорості, публічності та сприяння більш активній співпраці з громадськістю.

Фахівцями МГЦЕУ спільно із залученими партнерами було здійснено ґрунтовний аналіз вітчизняного законодавства в сфері електронного урядування та сформовано аналітичний звіт «Нормативно-правове забезпечення електронного урядування в Україні».

2. Мережування гравців, зацікавлених та задіяних у впровадженні та розвитку системи е-урядування в Україні та проведення навчання. У 2012 році сформовано коло експертів з питань е-урядування (Клуб експертів Е-урядування) - представники органів місцевого самоврядування та неурядових організацій, зацікавлених та задіяних у розвитку системи електронного урядування в містах України. Протягом року було організовано 4 експертні зустрічі, під час яких обговорено ряд надзвичайно важливих питань, розроблені загальні рекомендації щодо розробки стандартів впровадження е-урядування, здійснений аналіз нормативно-правової бази, підготовлена резолюція, в якій представники ОМС та НУО звернулися до державних органів влади з конкретними пропозиціями щодо більш ефективного впровадження е-урядування, всеце, безумовно сприяє поступовому формуванню публічного е-урядування в територіальних громадах України, зближенню та більш ефективній взаємодії органів місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства.

Понад 200 представників громади м. Вінниці (журналісти, студенти, представники неурядових організацій та Вінницької міської ради) пройшли навчання в Школі «Е-урядування», що діє на базі МГЦЕУ, ознайомившись з теоретичними основами та особливістю розвитку системи е-урядування та е-демократії в Україні й світі,

отримавши практичні навички використання окремих інструментів е-урядування для спрощеної взаємодії з органами влади.

Представники ОМС та НУО 25 міст України взяли участь у одноденних стажуваннях «Технології електронного урядування на прикладі Вінницької міської ради». Учасники навчання змогли не лише дослідити теоретичні засади розвитку системи електронного урядування, але й на прикладі Вінницької міської ради ознайомитися з особливостями практичного використання окремих інструментів системи е-урядування в діяльності органів місцевого самоврядування.

Розроблено та запущено портал «Майстерня е-урядування» (www.e-gov.in.ua), на якому зосереджена актуальна інформація щодо впровадження системи е-урядування в Україні: нормативно-правової база, аналітичні та публіцистичні статті, результати досліджень, щоквартальні електронні бюлетені «Електронна демократія в Україні», кращі практики впровадження окремих інструментів е-урядування в органах місцевого самоврядування у форматі міні-кейсів та офф-лайн вебінарів.

Крім того, на базі МГЦЕУ було проведено курс занять на тему «Основи роботи з цифровими мультимедійними даними», в рамках проекту «Відкритий світ інформаційних технологій» IDEA - організовані курси за навчальною програмою «Світ безмежних можливостей», розроблені спеціалістами корпорації Microsoft. За підтримки Фонду розвитку українських ЗМІ Посольства США в Україні на базі МГЦЕУ проведено вебінар на тему «Вступ до нових медіа. Навички потрібні журналістам».

3. Едвокасі (громадське лобіювання) – розробка документів, стандартів впровадження е-урядування, організація громадського обговорення сформованих документів, лобіювання їх прийняття, імплементації на регіональному та національному рівні. Під час підсумкової конференції «Електронне урядування та електронна демократія в муніципальних утвореннях України: партнерство влади та НУО», що відбулась в грудні 2012 року, було підготовлено резолюцію, в якій учасники конференції, представники органів місцевого самоврядування та неурядових організацій розробили пропозиції щодо кроків, які мають бути здійснені на рівні державної, місцевої влади, організаціями громадянського суспільства в напрямку становлення та розвитку електронного урядування в містах України.

Реалізація проекту дала змогу сформувати коло фахівців з питань впровадження системи е-урядування, спонукати їх до активної дискусії, пошуку нових ефективних рішень, сприяла популяризації ідеї електронного урядування серед громадськості, становленню тісних ділових зв'язків між представниками зацікавлених органів місцевого самоврядування та неурядових організацій міст України та інших країн світу, що стане підґрунтям більш інтенсивного та ефективного розвитку системи електронного урядування у містах України в найближчому майбутньому [2].

3.2. Умови запровадження е-демократії та визначення базових понять

Загалом цілі електронної демократії збігаються з цілями ефективного управління: прозорість, підзвітність, відповідальність, включення (інклюзивність), проведення дискусій, доступність, участь, субсидіарність, довіра до демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів, соціальне згуртування.

Для ефективного запровадження е-демократії необхідні наступні умови:

- активне надання всеосяжної, збалансованої та об'єктивної інформації, покликаній допомогти громадськості більш чітко розуміти проблеми, альтернативи, можливості та/або рішення демократичних проблем, що тісно пов'язане зі свободою інформації та свободою слова;
- широке розуміння громадянства, що охоплює особи і групи осіб, які постійно проживають і інтегровані в політичну реальність, незалежно від національності;
- розширення громадської участі шляхом більшого залучення громадян та груп громадян, корпорацій, об'єднань і некомерційних організацій (НКО) в громадські справи, щоб вони могли впливати і покращувати якість та прийнятність результатів демократичних процесів;
- надання повноважень, зокрема, з підтримки громадських прав і надання ресурсів для участі в демократичних процесах;
- забезпечення включення – політичного та технологічного озброєння громадян

незалежно від віку, статі, освіти, соціально-економічного стану, мови, особливих потреб і місця проживання; таке включення вимагає е-компетентності людини у користуванні електронними

інструментами (знання, електронні навички, електронна готовність), наявних і доступних інструментів і поєднання електронних та неелектронних підходів;

- проведення дискусій, зокрема, дебатів на рівних, де люди публічно обговорюють, схвалюють і критикують точки зору один одного в ході змістовного, ввічливого обговорення питання та дії, необхідні для вирішення цього питання.

Поняття «електронна демократія» включає «електронне» визначення базових понять політичного процесу. Ці базові поняття надано в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2009)1 країнам-учасникам Ради Європи з електронної демократії. [Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM/Rec(2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии и пояснительная записка. – <http://idemocracy.ru/projects/стандарты/42-ec2009edem.html>].

1. *Е-парламент* – це використання ІКТ зібраннями вибраних представників (депутатами), а також політичними та публічними службовцями з метою активізації залучення громадян до законотворчої діяльності. Е-парламент відноситься до законодавчих, дорадчих і дискусійних зібрань на міжнародному, державному, регіональному і місцевому рівнях; включаючи багато зацікавлених суб'єктів: парламентарів, політичних діячів та державних службовців, виборців (громадян) та представників ЗМІ тощо. Е-парламент, окрім іншого, активізує розвиток е-законодавства, е-голосування, е-звернень та е-консультацій; він забезпечує кращу інформованість і здійснення комунікацій всіх учасників законотворчої діяльності, а також контакт парламентарів з громадянами. В той же час, оскільки е-парламент підтримує принципи представницької демократії, він може пропонувати інструменти для зміни культури представництва таким чином, щоб забезпечити більш інклюзивну, дискусійну й колективну форму демократії.

2. *Е-законодавство* – це використання ІКТ для коментування, обговорення, складання, структурування, форматування, виправлення, голосування та видання законів та нормативно-правових актів, прийнятих представницькими органами. Е-законодавство робить законодавчі процедури більш прозорими, покращує зміст і розуміння законодавства, пропонує покращений доступ до нього, цим вдосконалюючи розуміння законів громадянами.

3. *Е-правосуддя* – це використання ІКТ в юридичній сфері всіма зацікавленими сторонами з метою підвищення ефективності та якості державних служб, зокрема, для приватних осіб і підприємств. Воно включає в себе електронне спілкування та обмін даними, а також доступ до інформації судового характеру. Враховуючи, що судова влада є ключовим компонентом демократії, е-правосуддя є важливою складовою е-демократії. Його головною метою є підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя шляхом запровадження нових ІКТ. Важливим аспектом є покращення доступу громадян до нього.

4. *Е-посередництво* – це використання ІКТ з метою пошуку засобів вирішення спорів без фізичної присутності сторін, що сперечаються: посередниками можуть слугувати електронні інструменти.

5. *Е-середовище* – це використання ІКТ задля аналізу й захисту оточуючого середовища, просторового планування та раціонального користування природними ресурсами. Використання ІКТ для впровадження або розширення участі громадськості вдосконалює демократичне управління в екологічній сфері.

6. *Е-вибори, е-референдуми та е-ініціативи* є політичними виборами, референдумами та ініціативами, в яких на одному або декількох етапах для здійснення комунікацій використовуються електронні засоби.

7. *Е-голосування* – це вибори або референдум, які передбачають використання електронних засобів як мінімум безпосередньо при проведенні голосування. Віддалене е-голосування прискорює процедури, допомагає здійснювати е-моніторинг голосування та е-облік голосів. Також воно полегшує участь для громадян, які мешкають на далеких відстанях, й осіб з особливими потребами.

8. *Е-консультація* – це засіб збору поглядів визначених осіб або широкої громадськості з конкретного політичного питання без необхідності зобов'язувати їх діяти відповідно з його результатом. Існують різні форми е-консультацій: формальні та неформальні, регульовані та нерегульовані державою. В процесі е-консультацій можуть залучатися та збиратися різні погляди громадян; при цьому передбачається інклюзивний простір для дискусії чи продовження дебатів; дозволяється здійснення прямого або опосередкованого впливу на прийняття рішень.

9. *Е-ініціативи* дозволяють громадянам розробляти та висувати політичні пропозиції за допомогою засобів ІКТ й, тим самим, приймати участь в складанні політичного порядку денного.

10. *Е-звернення* – це електронна доставка зауважень чи рекомендацій: громадяни, формуючи і підписуючи звернення, можуть приймати участь в обговоренні важливої суспільної теми в режимі on-line. Е-звернення можуть мати різні форми. Е-звернення полегшують контакт громадян з органами державної влади, іншими демократичними інститутами, стимулюють громадську дискусію.

11. *Е-агітація* – це цілеспрямований вплив на переконання громадян за допомогою електронних засобів, а також їх безпосереднє залучення у виборчі та інші політичні кампанії, спрямовані на формування або реалізацію суспільної стратегії. Е-агітація включає електронну передвиборчу кампанію (е-агітацію, пов'язану з виборами), а також е-агітацію, пов'язану з іншими політичними питаннями.

12. *Е-підрахунок голосів та е-опитування* дозволяють неформально здійснювати збір позицій певної сукупності громадян за допомогою електронних засобів по відношенню визначеного питання та набору можливих варіантів громадської реакції на нього.

Моделі е-участі країн ЄС та відповідні інструменти наступні:

[3]:

- 1) надання інформації;
- 2) простий запит;
- 3) запит, що вимагає підготовки експертного висновку;
- 4) он-лайн консультації, коментарі: врахування думки всіх зацікавлених осіб;
- 5) оцінка публічних проектів та громадська експертиза;
- 6) включення до громадської ради;
- 7) громадський контроль;
- 8) створення груп е-участі (e-community);
- 9) проведення е-кампаній / публічних акцій;
- 10) слабоструктуровані обговорення (e-deliberation);
- 11) дискурс;
- 12) вирішення конфліктних ситуацій он-лайн (e-Mediation);
- 13) міське планування і питання захисту навколишнього середовища;
- 14) проведення е-опитувань серед громадян.

Організація економічної співпраці та розвитку визначила три типи взаємодій в рамках е-демократії:

- одностороннє інформування;
- двостороння інформаційна взаємодія, у якій громадяни мають змогу висловити свої думки з різних проблем, маючи зворотній зв'язок;
- взаємне партнерство, коли громадяни активно беруть участь в розробці і проведенні політики (policymaking).

3.3. Зарубіжний досвід розвитку електронної демократії

Дія електронної демократії спостерігається у разі використання ІКТ для організації політичного процесу, застосування громадянами нових технологій для участі в державному управлінні та місцевому самоврядуванні. Більшість фахівців схильні вважати, що поняття е-демократії включає використання ІКТ для захисту і розвитку основних демократичних цінностей. Насамперед, для розширення дистанційних форм участі громадян у прийнятті управлінських рішень.

Комітетом міністрів Ради Європи у 2009 р. рекомендовано, щоб при впровадженні урядами електронної демократії було дотримано певних умов. Зокрема, електронна демократія має:

- повністю задовольняти зобов'язання щодо прав людини і фундаментальних свобод і принципів, які регулюють місцеву організацію демократичного управління;
- підвищувати ефективність демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів;
- доповнювати традиційні демократичні процеси для посилення участі суспільства в політичних процесах;
- підтримувати і посилювати довіру громадян до демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів;
- підтримувати демократичну роль таких посередників між громадянами і державою як демократичні інститути, політичні діячі та ЗМІ;
- забезпечувати підвищення прозорості, підзвітності, участі, субсидіарності та соціальної згуртованості;

- пропонувати можливості для змістовної та ефективної громадської дискусії та участі у всіх етапах демократичного процесу, відповідального за потреби і пріоритети народу;

- бути частиною збалансованих і орієнтованих на громадян правил і норм, включаючи закони.

Реалізація цих та інших вимог передбачає наявність певних форм е-демократії - прямих та непрямих.

Досліджуючи світовий досвід, В'ячеслав Трухманов наводить наступні приклади [4].

Найпростіша непряма форма електронної демократії – голосування через Інтернет. Це найпростіший спосіб, який вимагає лише чисто технічних рішень: ідентифікація виборця; захищеність протоколів даних; моніторинг ходу голосування. Дослідник Стівен Кліфт наводить один з варіантів подібного голосування – виборцю надсилається електронною поштою бюлетень. За цим бюлетенем виборець або дзвонить на вказаний в ньому номер (він може бути одноразовим), де залишає повідомлення про свій вибір, або ж голосує цим бюлетенем через захищене з'єднання через Інтернет, надсилаючи свій цифровий підпис.

Подібний експеримент було проведено у Великій Британії у 2002-2003 рр. парламентською групою з е-демократії. У цьому експерименті брали участь не лише виборча комісія, а й найбільші академічні установи. У двох великих містах – Шеффілді та Сент-Олбансі відповідно три та дві виборчих дільниці надали можливість виборцям проголосувати через Інтернет. Із загальної кількості виборців цим правом скористались відповідно 35% та 40%, причому явка підвищилась на 10% у порівнянні з минулими виборами, що свідчить про те, що така форма голосування громадянами цілком схвалена, хоча загальну оцінку експерименту дати важко.

Другою подібною формою є надання громадянам можливості обговорення рішень місцевої ради чи навіть парламенту. В рамках подібної форми чільну роль відіграє наявність доступу до Інтернету, а також відповідних технічних рішень, таких як форуми, блоги та чати. Подібний експеримент було проведено в Італії, в місті Болонья у січні-лютому 2002 р., коли було створено структуровану систему онлайн-дебатів в рамках проекту «Demos», причому перша тема для публічного обговорення стосувалась дорожнього руху. Практично було створено Інтернет-форум, який регулярно моніторився місцевими органами самоврядування, і де громадяни могли вільно висловити свою думку. Причому було видано окрему

постанову, згідно з якою місцеві органи влади повинні були активно використовувати поради громадян, відповідати на їх запитання, а також на основі дописів виділяти та аналізувати нагальні проблеми. Дещо інша схема була використана в Модені, де замість форуму створили систему сторінки новин (newsletter). Громадянин отримував можливість постійно, на поштову скриньку чи мобільний телефон отримувати інформацію про плани міської ради. Громадяни також могли надсилати запитання електронною поштою з гарантією відповіді у законодавчо встановлений час. Крім того, було створено ряд онлайн-консультаційних центрів, а також проводились онлайн-опитування.

Аналогічні експерименти також проводились в інших італійських містах на рівні органів самоврядування. При цьому найбільша активність спостерігалась не з боку окремих громадян, а з боку асоціацій чи неформальних організацій, хоча при вирішенні соціальних питань активність громадян була приблизно такою ж. На думку деяких практиків, подібна форма електронної демократії не може бути побудована знизу, і тим паче не стане результатом впровадження суто технологічних рішень. Вона може бути впроваджена тільки у разі її визнання на політичному рівні.

Серед непрямих форм електронної демократії – електронний уряд (e-government). Її суть полягає в тому, що всі урядові установи в обов'язковому порядку відображають процес своєї діяльності в онлайн-режимі, тобто публікуються та обговорюються закони та законопроекти, публікуються урядові звіти, а також створюється публічний портал, звідки громадянин може отримати всю інформацію про діяльність його уряду, а також обговорити всі нагальні проблеми на форумі. Ця система також включає в себе систему зворотного зв'язку із виборцями, починаючи із поштової скриньки держслужбовця, куди будь-який громадянин може надіслати запит, і закінчуючи регулярними інтернет-конференціями. Практично це просто подальший розвиток форми, яку ми розглядали вище, але на значно більшому рівні інтеграції.

Головна проблема при реалізації цієї форми – зворотний зв'язок. Враховуючи обсяг пошти, яку отримуватиме урядовець, не можна від нього очікувати відповіді на всі листи. За даними з Інформаційного Відділу Канади, якщо відповідь на листа громадяни в середньому чекають два тижні (87% опитаних), то відповідь на електронний лист чекатимуть лише упродовж чотирьох годин (90%

опитаних). Вирішення проблеми вимагає створення відповідного відділу при уряді.

Найпоказовішим прикладом цієї форми є проект «Online Parliamentary Petitions and Consultations», який включає в себе організацію співпраці з відповідними комітетами Палати Лордів та Палати Громад, ряду публічних форумів, присвячених питанням, на які було подано найбільш розгорнутий звіт комітету. Аналогічний проект у 1999 році розпочато в австралійському штаті Вікторія.

Близько до прямої електронної демократії так звана «напівпряма електронна демократія». Вона полягає у тому, що перед ратифікацією (або поданням в парламент) законопроект має бути винесений на публічну дискусію в Інтернеті, і спочатку проголосований там. Як і попередньо розглянуті форми, тут вимагається створення публічного порталу парламенту, де повинні публікуватись всі документи, які продукує уряд, а також організовані форуми з їх обговоренням. Щоправда, наразі такі проекти здебільшого є персональною ініціативою. Найближчим до нас є приклад депутата Верховної Ради України Левка Лук'яненка, який свій проект закону «Про статус борців за волю України» розмістив в мережі, і гарантував, що всі покращення, які запропонують користувачі, і які на його думку не спотворюють суті закону, будуть ним внесені. Аналогічні ініціативи, втім, ми можемо бачити і в Європі, на прикладі нідерландського міністра Рожера ван Бокстеля. Повноцінна реалізація подібної форми електронної демократії знову ж таки, за висловом Данієлі Батісті, можлива тільки тоді, коли буде прийнята політичним істеблішментом.

Реалізувати це можна було б у формі політичного форуму, на якому активні громадяни могли б обговорювати акти щодо управління містом. Цей варіант, щоправда, у вигляді окремого дорадчого органу, був навіть апробований в США, штат Міннесота – форум MN-Politics, який швидко став частиною реальної політики штату, і налічував приблизно 400-500 відвідувачів на день.

Найбільш радикальним варіантом є проект «демократії з відкритим кодом» (open source democracy). Ця концепція передбачає, що закони створюються не лише парламентом, а й суспільством, на основі принципу відкритого коду, який активно застосовується в розробці програмного забезпечення. Тобто закони публікуються в проекті на зразок Wikipedia, де зареєстрований користувач може внести будь-які зміни, і таким чином у процесі

законотворчості беруть участь усі громадяни за бажанням. Для реалізації подібного проекту необхідна поки що неіснуюча державна база зберігання законів з усіма варіантами правок, причому в подібній системі й повинні створюватись закони з самого початку, система точної ідентифікації користувачів. Інакше є небезпека коли таким чином закони будуть писати деструкційні сили. Тому подібна схема електронної демократії поки що існує в теорії, стверджує В.Трухманов.

Мартін Хаген для вирішення засад е-демократії пропонує відштовхуватися від теоретичних напрацювань розуміння демократії і від технологічних чинників, які уможлиблюють комунікацію [5].

У результаті він так розподілив аналітичні концепції для розрізнення понять електронної демократії:

- технологічні об'єкти (комунікаційні технології: кабельне телебачення, комп'ютерні мережі);
- пануючі форми демократії (пряма чи представницька);
- обсяг політичної участі (інформація, обговорення, голосування, політична дія);
- політичний порядок денний.

Наслідком цього підходу стала типологія електронної демократії, де розрізняються такі типи: теледемократія, кібердемократія, електронна демократизація. Останній тип не передбачає запровадження прямої демократії, натомість він покликаний розвивати наявну представницьку демократію.

При цьому дослідник наголошує, що ці концепції орієнтовані на американську політичну систему з її президентською формою правління, розподілом гілок влади, врешті, культурою, які включають еволюцію північноамериканської політичної системи. Тому застосування цих стандартів в інших країнах вимагатиме врахування умов інших країн.

Теледемократія:

основні питання - Комп'ютерно-опосередкована комунікація може «подолати час і простір», виробити форми політичної участі; традиційні форми представницької демократії не можуть впоратися з місцевими формами демократії і розширенням прав. Це можливо через СМС та інші інтерактивні засоби масової інформації; демократичні ЗМІ необхідні як протидія комерціалізації ЗМІ.

форми політичної участі – інформація; обговорення; голосування.

кращі форми демократії – пряма.

Кібердемократія:

основні питання - формування спільнот у віртуальному й фізичному просторах - основне завдання демократії; інформація стає первинним економічним ресурсом, бізнес і приватні особи можуть краще максимізувати власні блага через комп'ютерно-опосередковану комунікацію; уможливлення децентралізованої, самокерованої форми правління, виступ проти зловживання держави владою (цензура, вторгнення в приватне життя тощо).

форми політичної участі – обговорення, політична діяльність

кращі форми демократії – пряма.

Електронна демократизація:

основні питання - комп'ютерно-опосередкована комунікація дозволяє більш вільний доступ до найважливішої інформації уряду; електронні міські зібрання можуть створити необхідні зв'язки між громадськістю та владою для обговорення політичних питань і створити нове почуття спільності серед електорату; операційні та організаційні витрати можуть знижуватися, а громадянське суспільство посилюватися за допомогою комп'ютерно-опосередкована комунікація.

форми політичної участі – інформація; обговорення.

кращі форми демократії – представницька.

Запитання для самоперевірки

1. Які переваги застосування е-демократії?
2. Чому для ефективного запровадження е-демократії необхідне надання збалансованої та об'єктивної інформації?
3. Що включає в себе широке розуміння громадянства?
4. Які види електронних консультацій ви знаєте? Чим вони відрізняються?

Завдання для самостійної роботи

1. Назвіть аналітичні концепції М. Хагена для розрізнення понять електронної демократії. Наскільки принципові вони для застосування в Україні?

2. Обґрунтуйте думку, що інформаційно-комунікаційні технології не забезпечують автоматично залучення людей до вироблення політики.

Список використаних джерел

1. Електронне урядування. Опорний конспект лекцій. Дзюба С.В., Жилияєв І.Б., Полумієнко С.К., Рубан І.А., Семенченко А.І. За ред. А.І. Семенченка. – Київ, 2012. С.54
2. Розвиток та промоція практики електронного урядування у Вінницькій територіальній громаді. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http ://p ard.org.ua/provedennya_u_m_vnitszha_krugogo_stolu_vkrit_municipalnoi_osnova_standart1.html](http://pard.org.ua/provedennya_u_m_vnitszha_krugogo_stolu_vkrit_municipalnoi_osnova_standart1.html)
3. DEMO-net. Introducing eParticipation. DEMO-net booklet series № 1. 5 31, 2007. - <http://www.demo-net.org>.
4. Вячеслав Трухманов/ Світовий досвід електронної демократії. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>
5. A Typology of Electronic Democracy. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.martin-hagen.net/pub/typology.html>

Р О З Д І Л 4

Взаємодія органів влади із мас-медіа в умовах електронної демократії

- 4.1. Особливості розміщення інформації у ЗМІ
- 4.2. Електронна демократія й особливості медіа-релейшнз

4.1. Особливості розміщення інформації у ЗМІ

Вирішальне значення для здійснення функцій державної комунікації має діяльність системи мас-медіа, адже саме вони доносять до широкої аудиторії інформацію, у переданні якої зацікавлені органи публічної влади.

Ефективність комунікації держави й суспільства багато в чому залежить від співпраці органів влади із засобами масової інформації. Дослідники зазначають: “Зростає значущість застосування стратегій соціального партнерства як механізму узгодження інтересів різноманітних соціальних суб’єктів у сучасному інформаційному середовищі” [1].

Розміщення у ЗМІ повідомлень про діяльність влади – свідчення її відкритості й спрямованості на контакт, зацікавленості у підтримці своїх рішень. Лише в цьому разі можна розраховувати на результативний діалог, спрямований на розв’язання суспільних проблем, визначення пріоритетів розвитку. Без цього неможливо уявити поступ е-демократії.

Однією із необхідних умов розміщення інформації у ЗМІ є наявність певної ознаки, а саме – відповідність поняттю “новина”.

Російський дослідник медіа-релейшнз О.Назайкін вважає, що журналістів насамперед приваблюють: якість товару чи послуги; значущість події; новизна; цікавість; подробиці; оригінальність; ексклюзивність; конфліктність; змагання; присутність ньюс-мейкерів; спонсорство.

Дослідник наводить твердження працівників газети “Ведомости”: журналісти не пишуть про події, які залишились без резонансу, наслідків на ринку чи в суспільстві. “Цінність новини полягає в ексклюзивності інформації, а також повноті й достовірності викладу...” [2].

Редакція новин Шведського Радіо ще у 1968 р. склала документ під назвою “Принципи роботи редакції новин”: “Ми передаємо все, що важливо. Тобто те, що може мати значущість і наслідки для багатьох. Інформація, яку ми повідомляємо, має бути правдивою і важливою для суспільства” [3].

Німецький практик Вальтер фон Ла Рош так визначає елементи, які складають новину: актуальність; загальний інтерес; структура; вдале донесення (зрозумілість); об’єктивність [4].

За наявності згаданих параметрів новини журналісти позитивно прореагують на пропозицію висвітлити подію у ЗМІ, а це водночас привабить аудиторію і принесе користь ньюс-мейкеру – організатору чи учаснику події. Визнано, що коментар авторитетної особи про змальовувані явища підвищує статус події чи організації, створює, збагачує бажаний імідж як учасників, так і самої організації.

Слід зважати також на те, що для ЗМІ важливішою буде подія не внутрішнього масштабу, цікава, скажімо, для колективу певного відомства. Орієнтація журналістів (власників, керівників видань, каналів) на запити споживачів інформації висуває свої вимоги до кола й рівня задіяних у події осіб. Звісно, завжди актуальними будуть новини загальнодержавного рівня, проте оригінальність подій, які відбуваються на нижчих рівнях, також можуть претендувати на увагу ЗМІ.

“Кожен крок влади – на місцевому чи загальнонаціональному рівні – має вплив на потенційну аудиторію, а все, що якимось позначається на аудиторії, є новиною. Щоб випуски новин не засмічували повідомлення з мерії, є правило – повідомляти лише новини, які мають найпотужніший вплив на найбільшу кількість людей.

...новинним приводом є будь-які значні зміни, які відбуваються або мають відбутися і матимуть вплив на дану аудиторію.

У новинах ідеться про зміни – події, які формують наше суспільство і змінюють наш спосіб життя... Коли дії та ідеї можуть перевернути суспільство, тоді такий конфлікт є новиною” [5].

Ще одна заувага стосується врахування специфіки засобу масової інформації: громадсько-політичної спрямованості, ракурсу, уподобань аудиторії та інших параметрів, що складають формат видання чи каналу. Прагнучи розміщення публікації у певному виданні, фахівець із медіа-релейшнз мусить урахувати названі вимоги.

Отже, “...якщо новина є важливою для органу влади, це ще не означає, що ЗМІ одразу накинуться на неї. Слід акцентувати увагу на її новизні та значенні” [6].

Для первинного відбору інформації, якою планується зацікавити друковане видання, фахівцю із медіа-рилейшнз рекомендуємо уявити свій текст – якісно підготовлений, відповідно структурований (сторінка, розділ, рубрика, заголовок, ілюстрація) у бажаному конкретному ЗМІ. При цьому доречно дати собі відповіді на такі запитання:

- Чи публікує це видання інформацію з пропонованої тематики?
- Чи має відповідну тематичну сторінку, рубрику?
- Публікує під яким кутом зору? (міра об’єктивності, заангажованості тощо).

Орієнтуючись на названі параметри, можна визначити для себе доцільність пропонування новини конкретному виданню.

4.2. Електронна демократія й особливості медіа-рилейшнз

Сучасний розвиток мережі Інтернет, безперечно, сприяє прагненню органів влади доносити інформацію про свою діяльність широкій аудиторії. Розвиток е-урядування вимагає серед усього іншого й діяльності власних сайтів, адже якщо масова преса відмовляє у розміщенні новин на тій підставі, що, наприклад, площа заповнена публікаціями на потребу публіки, то обсяги інформації на сайті не мають такого жорсткого обмеження.

Таким чином, перша особливість діяльності служби медіа-рилейшнз в умовах е-демократії – наявність власного сайту, порталу з розділом новин.

Друга – можливість започаткування блогів і опублікування власної інформації, коментарів в інтернет-версіях друкованих видань, телеканалів.

Третя – вихід на соціальні мережі (блоги, сторінки, щоденники в ЖЖ, Twitter, Facebook тощо). Скажімо, сторінки в Twitter мають навіть вищі посадовці чи керівники держав А.Меркель, Д.Медведєв, Ю.Тимошенко, У.Чавес та ін.

Органи місцевої влади також можуть використовувати соціальні мережі для ефективнішої комунікації із громадою. Зарубіжним прикладом розвитку цієї форми спілкування може бути

досвід штату Північна Кароліна (США), де організовуються навчальні семінари із застосування соціальних мереж [7].

Як відзначав К.Аннан у доповіді “Нове тисячоліття – нове інформаційне суспільство”, позитивний вплив розвитку ІКТ на соціальний розвиток суспільства в межах окремо взятої країни проявляється в наступному: з розвитком Інтернету й програм “електронного уряду” розширюються можливості участі населення у формуванні громадянського суспільства. Формування нової телекомунікаційної політики підвищує роль ЗМІ, електронні версії яких стають дешевшими й доступнішими [8].

Оперативність Інтернету і таку його характеристику, як широке охоплення користувачами також необхідно використати для ще однієї важливої операції, а саме – для акцентування уваги аудиторії на інформації, вже опублікованій у пресі чи випущеній у ефір. Завдяки блогам можна спрямовувати, підтримувати, генерувати інтерес певного сегмента громадськості до вже висвітлених подій, збільшуючи поінформованість населення про діяльність органу влади.

Важливо також, що наслідком тиражування в Інтернеті певної новини може бути друга хвиля зацікавленості подією (наприклад намагання дізнатися про подробиці, знайти подібні випадки чи дізнатися передісторію).

Отже, незважаючи на те, чи поширилося повідомлення про діяльність органу влади в друкованих та аудіовізуальних ЗМІ чи ні, застосування Інтернету необхідне як для передачі власне повідомлення, так і для створення резонансу про подію. Е-демократія, можна вважати, живиться такими відносинами влади і суспільства.

У цьому ж розрізі слід сприймати і ведення посадовцями всіх рівнів влади блогів – подібна комунікація потенційно більш цікава суспільству. Адже, по-перше, стиль спілкування в соціальній мережі інакший, простіший, ніж в офіційних виданнях, а по-друге – респонденти відразу реагують на текст, автор бачить зворотний зв’язок.

Постає питання – чи може комунікація, організована таким чином, позиціонуватися як державна? Адже більш звичним, установленим форматом відносин “адресант–адресат” у розрізі державної комунікації, очевидно, слід вважати насамперед “ЗМІ (заснований органом влади) – читач (слухач, глядач)”.

І це зовсім не применшує роль держави – сучасні ЗМІ ефективністю впливу на суспільство змагаються з рівнем впливу органів влади. Дослідники зазначають: “Нині складається парадоксальна ситуація: громадяни довіряють ЗМІ більше, ніж уряду та держав-

ному апарату. Так, за даними Євробарометра за 2006 рік, у середньому телебаченню довіряють 53% осіб, радіо – 61%, пресі – 45%. тоді як рейтинг довіри до Білого дому становить 25%” [9].

Більше того, інститути масової комунікації претендують на якісно іншу роль – не передавачів чи навіть інтерпретаторів повідомлень про дії влади, а, власне кажучи, на роль самої влади: “ЗМІ діють не просто як канал зв’язку, по якому рухається політика, але і як активний учасник процесу формування політики” [10].

Це зайвий раз доводить важливість медіа-рилейшнз в умовах е-демократії під час налагодження, удосконалення і функціонування державної комунікації. По-перше, з метою зміни тенденції до панування в управлінській площині, по-друге (з огляду на вплив електронних ЗМІ), задля розміщення в них своїх позицій. Оскільки ж інтернет-публікації відзначаються оперативністю і зворотним зв’язком у вигляді коментарів, то резонанс актуальним публікаціям забезпечений.

Конкуренція органів державної влади з мас-медіа за довіру суспільства відбувається, образно кажучи, на полі останніх, тобто за правилами ЗМІ, адже саме їх канали використовуються урядовцями для комунікації із аудиторією.

Водночас розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, поступ інформаційного суспільства дає владі можливість безпосереднього спілкування із громадою, що передбачається концепцією електронного урядування загалом і електронної демократії зокрема. Таким чином, роль медіа-рилейшнз у сучасних умовах набирає нового змісту, який полягає не лише у налагодженні зв’язків із пресою, а й у побудові власної моделі комунікації, безумовно, насамперед на основі мережевого видання, інтернет-порталу тощо. Адже “питання влади все частіше висувається як питання інформації: хто управляє її організацією, розподілом її потоків та її дозуванням, той реально управляє й самим суспільством. За допомогою інформаційних технологій формується специфічне інформаційне поле, що стає потужним засобом здійснення й проведення владних стратегій” [11].

Доречно додати, що ніякі інформаційно-комунікаційні технології, на яких заснована е-демократія, самі по собі не гарантуватимуть здійснення комунікативних процесів – ініціатором повідомлень, з одного боку, і отримувачем, з другого – є людина. І в разі, коли представник суспільства не користується електронною мережею, е-демократія як така для нього не існує.

Запитання для самоперевірки

1. Чому від співпраці органів влади і ЗМІ залежить ефективність комунікації між державою і громадськістю?
2. Які основні ознаки новини?
3. У чому полягає особливість медіа-рилейшнз в умовах електронної демократії?
4. Яка одна із найголовніших ознак інтернет-публікацій?
5. Як підвищити ефективність роботи комунікативних підрозділів органів влади в умовах електронної демократії?

Завдання для самостійної роботи

1. Опрацюйте блоги, сторінки в соціальних мережах керівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування на предмет висвітлення актуальних проблем розвитку держави.
2. Розгляньте прес-релізи, публікації, створені в комунікативних підрозділах органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Охарактеризуйте відповідність вимогам ЗМІ щодо подання новин.

Список використаних джерел

1. Сапожникова А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ / А. С. Сапожникова // Государственное управление. Электронный вестник. – 2009. – № 19. – С. 3.
2. Назайкин А. Н. Информационный повод в медиарелейшнз / А. Н. Назайкин // Журналист. – 2008. – № 9. – С. 32.
3. Фіхтеліус Е. Десять заповідей журналістики / Е.Фіхтеліус. – Kalmar, 2003. – 155 с.
4. Рош фон Ла В. Вступ до практичної журналістики : навч. посіб. / Вальтер фон Ла Рош ; за заг. ред. В. Ф. Іванова та А. Коль. – К. : Академія Української Преси, 2005.
5. Бойд Е. Ефірна журналістика. Технології виробництва ефірних новин / Е. Бойд. – К., 2007. – С. 41.
6. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади ; за заг. ред. Н. К. Дніпроенко. – К. : ТОВ "Вістка", 2008. – С. 136.
7. Social media for citizen participation: nc examples and general best practices – webinar. – Режим доступу: http://www.sog.unc.edu/courses/ sog_course/view.php?q=/courses/0825/preview.

8. Новое тысячелетие – новое информационное общество. – Режим доступа: http://ru.infocom.uz/more.php?id=193_0_1_0_M.
9. Евробарометр. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.
10. *Gurevitch M. The Crisis of Public Communication* / M. Gurevitch, J. Blumler. – Taylor & Francis Group, 2001. – 230 p.
11. *Сіленко А.* Інформаційні технології – новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства / А. Сіленко // Політ. менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 97–98.

З М І С Т

ВСТУП.....	3
Р О З Д І Л 1	
Концептуальні підходи до визначення е-демократії.....	5
1.1. Еволюція е-демократії	5
1.2. Розвиток е-демократії в Україні	10
1.3. Концепції е-демократії.....	13
1.4. Форми та моделі е-демократії.....	18
<i>Запитання для самоперевірки.....</i>	<i>22</i>
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	<i>22</i>
<i>Список використаних джерел</i>	<i>23</i>
Р О З Д І Л 2	
Е-демократія як чинник підвищення ефективності	
комунікації громадськості й влади	25
3.1. Е-демократія як механізм політичної взаємодії	25
3.2. Інструментарій електронного залучення	31
3.3. Участь громадськості як необхідна умова	
е-демократії	36
<i>Запитання для самоперевірки.....</i>	<i>40</i>
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	<i>40</i>
<i>Список використаних джерел</i>	<i>40</i>
Р О З Д І Л 3	
Умови запровадження й ефективності е-демократії ...	42
3.1. Переваги застосування е-демократії.....	42
3.2. Умови запровадження е-демократії та визначення	
базових понять	46
3.3. Зарубіжний досвід е-демократії	50
<i>Запитання для самоперевірки.....</i>	<i>55</i>
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	<i>55</i>
<i>Список використаних джерел</i>	<i>56</i>

РОЗДІЛ 4

Взаємодія органів влади із мас-медіа в умовах

електронної демократії 57

4.1. Особливості розміщення інформації у ЗМІ 57

4.2. Електронна демократія й особливості медіа- рилейшнз 59

Запитання для самоперевірки..... 62

Завдання для самостійної роботи 62

Список використаних джерел 62

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 64

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Грицяк Наталія Вітіславна,
доктор наук з державного управління, професор, за-
відувач кафедри інформаційної політики та
електронного урядування НАДУ (вступ, розділ 2);

Соловйов Сергій Григорович,
кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафед-
ри інформаційної політики та електронного урядування
НАДУ (розділи 1, 3, 4);

На вч а л ь н е в и д а н н я

Грицяк Наталія Вітіславна
Соловйов Сергій Григорович

На вч а л ь н и й п о с і б н и к

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *Л. О. Воронько*
Коректор *С. Г. Крушельницька*
Технічний редактор *Ю. О. Куценко*

Підп. до друку 25.11.2014.
Формат 60×84/16. Обл.-вид. арк. 3,7. Ум.-друк. арк. 4,1.
Тираж 100 пр.

Видавець Національна академія державного управління
при Президентові України.
03680, м. Київ, вул. Ежена Потьє, 20, тел. 456-77-95.
E-mail: uvd.nadu@ukr.net

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003

